

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ**

**Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Πολιτική και Κοινωνική ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος στη
Μεταπολιτευτική Ελλάδα. Ο ρόλος της Αριστεράς**

Μπασιούκα Γεωργία Ευανθία

(ΑΜ:1342201700133)

Επιβλέπων καθηγητής: Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Αθήνα, Ιούνιος 2021

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	4
Ενότητα πρώτη.....	5
1. Κοινωνικές Οργανώσεις και Συλλογική δράση.....	6
1.1. Εννοιολογήσεις και σύντομη ιστορική ανασκόπηση.....	6
1.2. Συλλογική δράση -Κινήματα.....	10
1.3 Αριστερά και εργατική τάξη.....	12
1.3.1. Ιστορικές Περίοδοι της εργατικής τάξης : Η Μεταξική.....	13
Κατοχή & Εμφύλιος - Μεταπολεμική.....	13
1.4. Συνδικάτα και Κοινωνικοί μετασχηματισμοί.....	15
Συνέπεια των παραπάνω είναι το ζήτημα της αυτονομίας αλλά και της διάσπασης του κινήματος (πρακτική και έκφραση αυτών οι χωριστές εκδηλώσεις- εορτασμοί Πρωτομαγιάς).....	17
1.5. Θεσμικά και πολιτικά «κεκτημένα». Συνέχειες και τομές.....	18
1.6. Αγορά εργασίας και μετατοπίσεις στην απασχόληση.....	19
Ενότητα Δεύτερη.....	21
2. Πολιτική και Συνδικαλισμός.....	21
2.1. Εκδημοκρατισμός και κομματικοποίηση του κοινωνικού πεδίου.....	21
2.1. 1. Η επανεμφάνιση των κομμάτων - Αποδοχή (1974-1981).....	23
2.1.2. Η αμφισβήτηση (1990- 2004).....	25
2.2. Συνδικάτα και κόμματα.....	26
2.2.1. Συνεργατικές Ομάδες Συμφερόντων.....	26
2.3. Κράτος και κόμματα.....	28
2.3.1 Κόμματα – κράτος – Εργοδοτικές οργανώσεις.....	29
2.4. Σύγχρονο Συνδικαλιστικό κίνημα: Ιδεολογία και προοπτικές.....	31
Ενότητα Τρίτη.....	42
3. Μεταπολίτευση και Αριστερά.....	42
3.1. Η Πολιτική Ταυτότητα της Αριστεράς - Πρακτικές και δεσμεύσεις.....	42
3.1.1 . Μεταπολίτευση: Δικαίωση για την Αριστερά (;).....	43
3.1.2. Οι συντεταγμένες της Αριστεράς.....	44
3. 1. 3. Πολιτική Ταυτότητα και Διακυβέρνηση.....	45

3.2 ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ.....	48
3. 2. 1. Η Αριστερά και η Οργάνωση στο συνδικαλισμό.....	48
3.2.2. Από την πολυεπίπεδη Διακυβέρνηση στα Μνημόνια.....	54
3.3 Το Τέλος Της Μεταπολίτευσης και η Αριστερά.....	56
3. 3. 1. Για το τέλος της Μεταπολίτευσης.....	56
3.3.2 Για μια ισχυρή κοινωνία των πολιτών.....	58
3.3. 3 Μετάβαση στο σήμερα και δημοκρατία.....	62
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	66
Βιβλιογραφικές αναφορές.....	70

Για να δικαιολογούν τις πράξεις τους άλλαζαν ακόμα και την σημασία των λέξεων. Η παράλογη τόλμη θεωρήθηκε ανδρεία και αφοσίωση στο κόμμα, η προσωπική διστακτικότητα θεωρήθηκε δειλία που κρύβεται πίσω από εύλογες προφάσεις και η σωφροσύνη προσωπίδα της ανανδρείας. Η παραφορά θεωρήθηκε ανδρική αρετή, ενώ η τάση να εξετάζονται προσεκτικά όλες οι όψεις ενός ζητήματος θεωρήθηκε πρόφαση για υπεκφυγή.

Θουκυδίδης, – Ιστορία 3, 82-83

Εισαγωγή

Με μια σύντομη μνεία στους σταθμούς και τα βασικά χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, και με βοηθό τη σχετική προϋπάρχουσα βιβλιογραφία, θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε τις ιδιαιτερότητες και περιπλοκότητες της εν συνόλω συνδικαλιστικής δράσης της μεταπολίτευσης μέχρι σήμερα.

Η εκπροσώπηση και προάσπιση των συμφερόντων, ο πολιτικός και κοινωνικός συνδικαλισμός και ιδιαίτερα η επανίδρυση της σχέσης της πολιτικής και κοινωνικής αριστεράς θα είναι τα πατήματά μας. Η συλλογική δράση ως βιωματική σχέση με το χρόνο και τις συγκυρίες, οι αξίες (αξιοπρέπεια, ανθρώπινη ευτυχία που καταπολεμά την αδικία, την κοινωνική ανισότητα και εκμετάλλευση) με ώριμες πρακτικές και πολιτικές, αλλά και οι πολιτισμικές επιρροές των ιδεών της θα αποτελέσουν πυξίδα και ασπίδα υπεράσπισης του πολιτικού επιπέδου έναντι της κρίσης και του αναθέματος για σαθρά θεμέλια κομματικής σκοπιμότητας και νοοτροπίας, συντεχνιασμού, έλλειψης προσανατολισμού και συγκεκριμένων θέσεων, στα αντίστοιχα πεδία της κοινωνίας και της πολιτικής.

Επειδή ο συνδικαλισμός έχει σχέση με την πολιτική σκηνή και τα κόμματα, αφού επηρεάζουν αυτές οι σχέσεις όχι μόνο τα αιτήματα και τον προσανατολισμό των συνδικάτων, αλλά και τις μορφές δράσης, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε την επιστροφή των συνδικάτων ως εγχείρημα αναζωογόνησης, προκειμένου ο εργατικός ριζοσπαστισμός να αναδυθεί από τις αδυναμίες του, με τη συνεισφορά των

κοινωνικών κινημάτων, τη συλλογική δράση, τους κοινωνικούς θεσμούς και οργανωμένους φορείς διεκδίκησης, προς τον εκδημοκρατισμό της πολιτείας. Με τη σωρεία και συσσώρευση προβλημάτων των εργατών, και όχι μόνον, λόγω της επταετούς δικτατορίας, αλλά και προγενέστερων δύσκολων εποχών, η Μεταπολίτευση έγινε σταθμός για την προώθηση των εργατικών, κοινωνικών αιτημάτων και εκδημοκρατισμού της ελληνικής κοινωνίας.

Αναγκαίες θεματικές για την επιβαλλόμενη διεπιστημονική προσέγγιση θα είναι, και τις οποίες φιλοδοξούμε να διατρέξουμε, οι εργασιακές σχέσεις ως βάση του συνδικαλιστικού κινήματος, μαζί με τις οργανωτικές και πολιτικές του στρατηγικές, και βεβαίως τις σχέσεις του με το κομματικό και πολιτικό σύστημα και τη συγκυρία στην εν λόγω περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Ενότητα πρώτη

1. Κοινωνικές Οργανώσεις και Συλλογική δράση

1.1. Εννοιολογήσεις και σύντομη ιστορική ανασκόπηση

Ο λόγος προς εξέταση είναι η καταγωγή του εργατικού κινήματος_ και η συμβολή του στην κοινωνική πολιτική του κράτους με τη συνεξέταση και των κομμουνιστικών οργανώσεων και των ακτιβιστών τους¹.

Σε αυτή την οπτική που επικράτησε έχουν συμβάλλει το έργο αφενός του Γιάννη Κορδάτου αλλά και του Κωστή Μοσκόφ που με κυρίαρχη τη μαρξιστική εικόνα και περιγραφή του βιομηχανικού χαρακτήρα του εργατικού προλεταριάτου, ο δεύτερος, δοκίμασε να σχηματοποιήσει θεωρητικά τις ανεπάρκειες της χώρας μας αναφορικά με το εξιδανικευμένο δυτικό πρότυπο και την εν γένει αδυναμία, ή και συγκρατημένη πορεία του μεταπρατικού χαρακτήρα της οθωμανικής και ελληνικής οικονομίας και βαλκανικής οθωμανικής και ελληνικής αστικής τάξης.²

---

¹ Kostas Paloukis «Η οργάνωση Αρχείων του Μαρξισμού (1919-1934), κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές στα εργατικά στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας» Academia.edu <https://www.academia.edu> - σελ.35, όπου αναφέρεται: D. T. Denver and J. M. Bochel, «The Political Socialization of Activists in the British Communist Party», *περ. British Journal of Political Science*, τ. 3, τχ .1, Ιανουάριος, 1973, σελ. 53-71

² Αθανάσιος Τσακίρης, *Ο συνδικαλισμός των εργαζομένων στις τράπεζες στην Ελλάδα (1974-1993)*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 2006, σελ. 47-48, όπου αναφέρεται: Κωστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, γ' έκδοση, Καστανιώτης, 1988, σελ. 176

Σύμφωνα με τον Μοσκόφ «η εργατική τάξη ... γεννιέται με την σποραδική ίδρυση βιομηχανιών στα μετεπαναστατικά χρόνια» και κυρίως αποτελείται από τους πολιτικούς πρόσφυγες των πολέμων της ανεξαρτησίας, ενώ οι πίνακες με τα αριθμητικά δεδομένα της εργατικής τάξης και τις απεργίες, οι γενικές αναφορές στην δράση των συντεχνιών δεν μπορούν να αποκαλύψουν τις διακριτές ποιότητες του δευτερογενούς μεταποιητικού κλάδου». Αντιλαμβάνεται την ενδοαστική σύγκρουση της περιόδου του Εθνικού Διχασμού σαν αντιπαράθεση προοδευτικών φιλελεύθερων και αντίδρασης και ανάλογα κρίνει την στάση των μικροαστικών στρωμάτων. Οι αναφορές του στην Φεντερασιόν και τον μετασχηματισμό των παραδοσιακών συντεχνιών σε ταξικά σωματεία κάτω από την επίδραση σοσιαλιστικών ιδεών δεν ανατρέπει την αρχική σύλληψη. Η τελική διαπίστωση ότι το κίνημα της εργατικής τάξης αναπτύσσεται στην Ελλάδα πιο αργά από ότι αλλού ερμηνεύεται με βάση την έννοια της εξάρτησης και την θεωρία περί κυριαρχίας του μεταπρατικού κόσμου σε αντίθεση με τις αστικές δυνάμεις του εκσυγχρονισμού. Αυτό ορίζεται ως βασική ιδιομορφία της ελληνικής αστικής τάξης με αρνητική επίδραση στην συγκρότηση της εργατικής τάξης και την αυτοσυνείδηση της προκαλώντας ιδεολογική αλλοτρίωση.

Αλλά και πάλι στη Μεταπολίτευση, στα πρώτα χρόνια, οι εργοστασιακές εκρηκτικές απεργίες ξαναφέρνουν μπροστά μας τη βιομηχανική ιστορία της χώρας, ξεχασμένη (;), και επανατοποθετούν τα ερωτήματα για τις μορφές οργάνωσης των εργατών που συνέτειναν και καθόρισαν, με τις εντάσεις στους χώρους εργασίας, την ανασυγκρότηση του συνδικαλιστικού κινήματος. Πήγε τελικά η εργατική τάξη στον παράδεισο;³

Στιγμές του ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος

Η ταύτιση του συνδικαλιστικού κινήματος με τη μισθωτή εργασία αρχίζει το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, από τους εργάτες γης- αγρότες, που εργάζονταν στα χωράφια περιστασιακά, για τον οικογενειακό τους προσπορισμό, και λίγο αργότερα με τη μετάβασή τους στο εργοστάσιο. Με αυτό το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα του Τρικούπη, αφού προστεθεί τον ίδιο καιρό και η κρίση της σταφίδας, στρέφεται η πολιτική της κυβέρνησης στη νεογέννητη βιομηχανία: σιδηροδρόμους, ναυτιλία, μεταλλεία, με κέντρο τις πόλεις: Σύρο, Πειραιά, Λαύριο, Βόλο, Πάτρα. Ο πληθυσμός και τα εδάφη της Ελλάδας, καθώς αυξήθηκε και προσαρτήθηκαν, ιδιαίτερα η Θεσσαλονίκη, δίνουν ώθηση στην ανάπτυξη του δευτερογενή τομέα και προστίθεται μια δεύτερη ενίσχυση, αυτή των Μικρασιατών προσφύγων, παροικούντων στα όρια της πόλης.⁴

Η σχέση της μισθωτής εργασίας γίνεται, πια, και η βάση του εργατικού κινήματος, 1936- 1974, με τις πολιτικές συνθήκες (δικτατορία, εμφύλιος, αντικομμουνιστική υστερία) να το οδηγούν σε μια δεύτερη ταύτιση με την Αριστερά. Οι κατευθύνσεις του ελληνικού πολιτικού συστήματος και των κρατικών μηχανισμών, όπως οι διώξεις και οι αποβολές ολόκληρων Εργατικών Κέντρων και Συνομοσπονδιών αριστερών, από τη νέα ΓΣΕΕ, η δημιουργία από το κράτος δυο ΓΣΕΕ, αυτόνομων, οι σχέσεις πατρωνίας και κρατικών κορπορατιστικών σχέσεων.⁵

---

³ Από τη ραδιοφωνική συζήτηση: Ο Κωστής Καρπόζηλος και ο Στέφανος Βαμεδάκης, συζητούν: «Μεταπολίτευση: Εργάτες και εργάτριες στο προσκήνιο.» Κυριακή 10 Δεκεμβρίου 13.00 - 14.00 , Στο Κόκκινο 105,5

⁴ Χάρης Αθανασιάδης, «Τρεις πτυχές του ελληνικού εργατικού κινήματος», Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2008, <http://pep.uoi.gr/prosopiko/CVs/athanasiades/docs/ptyxes.pdf>

⁵ Όλγα Καρυώτη, *Συνδικαλιστικό κίνημα: αντινομίες, προκλήσεις, προοπτικές στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Πτυχιακή εργασία, ΕΚΠΑ, ΠΜΣ: Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία, 2010, <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/1333409/theFile>

Όλα αυτά οδηγούν τη σκέψη στην στήριξη και ενίσχυση των δημοκρατικών θεσμών διαμεσολάβησης συμφερόντων, με διεκδίκηση από μεριάς συνδικάτων την αυτονομία τους και την προάσπιση και εξασφάλιση στο εσωτερικό τους του μη ελέγχου και παρέμβασης από τους εργοδότες τους. Διαφορετικά: Το συνδικαλιστικό κίνημα δεν στηρίζεται στους εργατές – μισθωτούς – υπαλλήλους για την άρθρωση των συμφερόντων, αλλά χρειάζονται και οι ιδεολογικές προϋποθέσεις.

Βασική, λοιπόν, είναι και η ανάπτυξη της σοσιαλιστικής σκέψης και δράσης στην Ελλάδα, με τη μαρξιστική Β΄ Διεθνή να συνεισφέρει στην ταξική πάλη και στις κοινωνικές τάξεις. Αξιοσημείωτα είναι: «Το κοινωνικόν μας ζήτημα» του Γεώργιου Σκληρού, 1907, όπως και η συγκρότηση της Φεντερασιόν στη Θεσσαλονίκη, με τον καθοριστικό της ρόλο στη συγκρότηση της ΓΣΕΕ, 1918, και βέβαια, ο φιλελεύθερος αστικός εκσυγχρονισμός του Ελ. Βενιζέλου με την εργατική νομοθεσία, 1914, «περί σωματείων».

Αναμφίβολα, και οι κρίσιμες στιγμές της πολιτικής συγκυρίας, έχουν παίξει το ρόλο τους, όπως: Το Συνέδριο Ειρήνης, 1919, στο Παρίσι, με τη στήριξή του στην ίδρυση της ΓΣΕΕ. Αλλά και η οικοδόμηση των σχέσεων συνδικάτων κομμάτων, μας οδηγούν: στην πρώτη ομάδα κομμουνιστών, που με ζήλο εξαρχής προσπάθησαν για τον έλεγχο των εργατικών συνδικάτων, με την αδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία δοσμένη στο κόμμα για την καθοδήγηση των συνδικάτων, προκειμένου αυτά με τον πολιτικό αγώνα να στοχεύουν στην ανατροπή του καπιταλισμού. Επίσης, η πρώτη ΓΣΕΕ με δύο διατάξεις που ορίζουν ως προτεραιότητες α) τη δράση της ΓΣΕΕ με άξονα την αρχή της πάλης των τάξεων και β) τη σύνδεση της ΓΣΕΕ με το ΣΕΚΕ(Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας), δηλαδή, τη σχέση του κόμματος με τα συνδικάτα, με κύρια έκφραση το 1924, χρονιά μετεξέλιξης του ΣΕΚΕ σε ΚΚΕ. Και, τέλος, με την παγκόσμια οικονομική κρίση, 1929, και με την αρωγή της Γ΄ Διεθνούς, που, όμως, έμειναν ευχολόγιο οι προβλέψεις για το επικείμενο τέλος του καπιταλισμού, οδηγείται σε διάσπαση η ΓΣΕΕ και ιδρύεται μιας νέα, ονόματι: Ενωτική ΓΣΕΕ.

Η άλλη ομάδα που πρωτοστάτησε στο συνδικαλιστικό κίνημα είναι οι σοσιαλιστές - συνυπήρχαν με τους κομμουνιστές στο ΣΕΚΕ, με στόχο, κι αυτοί, τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Στο δρόμο, όμως, η διαφωνία τους για έναν ειρηνικό φιλεργατικό αγώνα, τους έφερε σε διάσταση με το μετεξελιγμένο ΚΚΕ και ανέλαβαν μόνοι τους την εκπροσώπηση και την ευθύνη για τη βελτίωση των εργασιακών

σχέσεων. Με προσβάσεις και με επικεφαλής τον Δημήτρη Στρατή, αποκτούν τον έλεγχο της ΓΣΕΕ και είναι πια αντίπαλοι με τους κομμουνιστές, όντας σύμμαχοι των Βενιζελικών. Το «ιδιώνυμο», όμως, το γνωστό όπλο καταστολής των κομμουνιστών, ως εχθρών του αστικού κόμματος, έγινε και όπλο καταστολής κάθε εργατικής κινητοποίησης. Γι' αυτό και το 1931 οι σοσιαλιστικές παρατάξεις εγκαταλείπουν οριστικά τη ΓΣΕΕ και συγκροτούν τα λεγόμενα Ανεξάρτητα Εργατικά Συνδικάτα.

Έτσι, λοιπόν, στη δεκαετία του 1930 υπάρχουν τρεις τριτοβάθμιες οργανώσεις: ΓΣΕΕ (Βενιζελικοί), Ανεξάρτητα Εργατικά Συνδικάτα (Σοσιαλιστές) και Ενωτική ΓΣΕΕ (Κομμουνιστές), με πρωταρχικό, και για τις τρεις, σκοπό την ενότητά τους και τη νομιμοποίηση της δράσης τους- αυτή ήταν και η διαφορά τους με το Ιταλικό πρότυπο. Όμως το καθεστώς της δικτατορία Μεταξά ανέκοψε τις βλέψεις με τη συνέχεια στη Μεταπολεμική Ελλάδα.⁶

Σε σχέση με την Ευρωπαϊκή οικονομική ανάπτυξη η ελληνική ιδιαιτερότητα οφείλεται στην καθυστέρηση του Κεϋνσιανού μοντέλου – 25 χρόνια έως τη δικτατορία, λόγω του εμφυλίου αλλά και στη δράση των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους, με έλεγχο των Ομοσπονδιών και των Εργατικών Κέντρων και της ΓΣΕΕ. Επιβίωσαν δύο ομάδες εργατοπατέρων, η μια στην Αθήνα με το Φώτη Μακρή στην ηγεσία, και η άλλη στη Θεσσαλονίκη, που ασκούσαν τον έλεγχο και στη ΓΣΕΕ, πολλές φορές και για δική τους αναπαραγωγή. Και γι' αυτό, αλλά και λόγω της πίεσης των 115 ΣΕΟ η ΓΣΕΕ ανταποκρίθηκε ελάχιστα στα εργατικά συμφέροντα. Οι ΣΕΟ (Συνεργαζόμενες Εργατοϋπαλληλικές Οργανώσεις), που ξέφυγαν από τον έλεγχο της ΓΣΕΕ, για να επανέλθουν με την άνοδο της Ένωσης Κέντρου, και μάλιστα με επικεφαλής τον Γ. Παπανδρέου, αφού δεν αποτελούσαν μέρος της κομμουνιστικής απειλής, και με αίτημα τον εκδημοκρατισμό της χώρας, είχαν εντυπωσιακή αύξηση ιδιαίτερα το 1961, στις «εκλογές της βίας και νοθείας».

Η αρχή του συγκρουσιακού κύκλου, με τη συμβολή των 115 ΣΕΟ, αποτυπώνεται στον αριθμό των απεργιών, με κατακόρυφη άνοδο, 1964, και πτώση από το 1965, πλησιάζοντας προς τη δικτατορία, και ύστερα.

Συμπέρασμα: Η εργατική αντιπολίτευση της μετεμφυλιακής περιόδου συνέβαλε στην ανάδειξη του αιτήματος του εκδημοκρατισμού. Οικονομικά, όμως, και κοινωνικά το

---

⁶ Χάρης, Αθανασιάδης, *ό.π.*, «Τρεις πτυχές του ελληνικού εργατικού κινήματος», 2008

ελληνικό κράτος δεν κατόρθωσε να αξιοποιήσει την ευνοϊκή συγκυρία – κατάκτηση του δυτικοευρωπαϊκού και εργατικού κινήματος.

Την επόμενη ιστορική και πολιτική περίοδο της ανάπτυξης του φιλελευθερισμού, 1973, θα την προσεγγίσουμε παρακάτω, μέσα στο σώμα της εργασίας μας.

1.2. Συλλογική δράση -Κινήματα

Θα ήταν αρκετό ένα συνεκτικό εγχείρημα αναζωογόνησης⁷ προκειμένου ο εργατικός ριζοσπαστισμός να αναδυθεί από τις αδυναμίες του, με τη συνεισφορά των κοινωνικών κινήματων, τη συλλογική δράση, τους κοινωνικούς θεσμούς και οργανωμένους φορείς διεκδίκησης, προς τον εκδημοκρατισμό της πολιτείας και για μια κοινωνία των πολιτών και όχι καταναλωτών και οικονομικών μονάδων

Αν προσεγγίσουμε αρχικά τη θεωρία της συλλογικής δράσης θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε τις αντιφάσεις που ξεδιπλώνονται στα υλικά υποκείμενα αυτής και στις νομιμοποιήσεις της – περιοριστικός όρος- αφενός, και στη συνειδητοποίηση της «εκμετάλλευσης» που υφίστανται και συγκροτούν μια τάξη «για τον εαυτό της», με σκοπό την κοινωνική αλλαγή.⁸ Η κοινωνική αυτή αλλαγή, απότοκος της συλλογικής δράσης και συμπεριφοράς θα έρθει αντιμέτωπη με την κοινωνική διαταραχή, σε μια δομική κρίση και ως συνέπεια των κοινωνικών μετασχηματισμών και κρίσεων.

Σύμφωνα με τον Weber η συλλογική δράση (ανοιχτή, εσωτερική υποκειμενική, θετική παρέμβαση ή αποχή- αδράνεια) είναι κοινωνική «στο μέτρο που το δρων άτομο λαμβάνει υπόψη τη συμπεριφορά των άλλων, και επομένως αποκτά προσανατολισμό».⁹ Και ο Σερντεδάκις για την ανάλυση του Βέμπερ για την κοινωνική συλλογική δράση: «...στο μέτρο που το μετέχον στη μάζα άτομο αισθάνεται

---

⁷ Γιώργος Μπιθυμήτρης και Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος, «Μετασχηματισμοί του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος από τη μεταπολίτευση μέχρι την κρίση: συνέχειες και ρήξεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 2018, τεύχ. 44, No. 1, σελ. 99-122
<http://dx.doi.org/10.12681/hpsa.15923>

⁸ Καψάλης, Απόστολος, «Τα ελληνικά συνδικάτα στο περιβάλλον της οικονομικής ύφεσης και κρίσης», Μάιος 2016. Επικαιροποιημένη έκδοχή μελέτης (2012) για λογαριασμό του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ Βλ. ό. π., Καψάλης, 2016, σελ. 16

⁹ Weber, M, New York, εκδ. Economic Organisation, 1964, αναφέρεται στο: Πέτρος, Λεκάκης, *Η συμβολή του Ευρωπαϊκού Συνδικαλιστικού Κινήματος στη διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής Πολιτικής απασχόλησης και πολιτικών Κοινωνικής Αλληλεγγύης*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Αδημοσίευτη εργασία, 2013

*μέρος της και επικαθορίζεται από αυτήν, όταν αίρεται, δηλαδή, η ατομικότητά του, το υποκειμενικό της νόημα και η αναφορά στην πράξη του τρίτου».*¹⁰

Βεβαίως οι ενυπάρχουσες αντιφάσεις στην προσέγγιση αυτή αναδεικνύουν τα ερωτήματα: Άλλωστε, «Σε τελική ανάλυση τα μαζικά φαινόμενα αντιμετωπίζονται ως αποτελέσματα ..... δρόμος ανομικών καταστάσεων και ως προϊόντα μιας κοινωνικής παθολογίας».

Κινήματα

Τα νέα κοινωνικά κινήματα, με τον θεωρητικό τους προβληματισμό, συμβάλλουν, και ιδιαίτερα από τη δεύτερη πεντηκονταετία του 20^{ου} αι., στο να κατανοήσουμε τη θεματολογία και την κοινωνική βάση τους, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οργανώνονται, αναδεικνύοντας τόσο τα συμπτώματα και τις λύσεις των συγκρούσεων που διέπουν την γραφειοκρατική σύγχρονη κοινωνία, όσο και την αυτονομία και αυξανόμενη ρύθμιση της έντασης της «μεταβιομηχανικής» κοινωνίας – ανάπτυξης. Σύμφωνα δε με τον Habermas, «δεν προκύπτουν από τις περιοχές της υλικής αναπαραγωγής» και «δεν χειραγωγούνται πλέον από κόμματα και οργανώσεις» αλλά προκύπτουν από τις περιοχές της «πολιτισμικής αναπαραγωγής, της κοινωνικής ολοκλήρωσης και της κοινωνικοποίησης».¹¹ Επιπλέον αναφορά γίνεται στην απaréσκεια των νέων κοινωνικών κινημάτων στον «αντικρατισμό» και στους μηχανισμούς, ενώ υπερασπίζονται τις αξίες και την εν γένει ζωή της «μεσαίας τάξης», καθιστώντας έτσι σαφείς τις σχέσεις αντίθεσης ανάμεσα σε «άτομο και κράτος».

Ο Sydney Tarrow επιπλέον προσθέτει τα σημαντικά χαρακτηριστικά των κινημάτων ως «κύκλων διαμαρτυρίας» που αφορούν στην αυξομειούμενη ένταση και μαζικότητα ανάλογα με τη συγκυρία και τις υποκειμενικές δυνατότητές τους, εκφράζοντας και εμπνέοντας νέους συλλογικούς αγώνες ή μια σιωπηλή διαμαρτυρία, ενώ στέκεται, με την ίδια θεωρία περί «μακρών κυμάτων», εντόνως κριτικά απέναντι στις θεωρίες του «μεταμοντερνισμού» περί «τέλους του εργατικού κινήματος», όπως,

---

¹⁰ Νίκος Σερντεδάκης, *Θεωρίες κοινωνικών κινημάτων*, αναφέρεται στο «Η μετάφραση των “αντιλήψεων” σε δράση» (σελ. 31-32, σχόλιο 40), <https://student.cc.uoc.gr/uploadFiles/181-%CE%9A%CE%99%CE%9D%CE%9A246/Shmeiwseis%20KINK246.pdf>

¹¹ Αθανάσιος Τσακίρης, 2005, σελ.36-38, όπου αναφέρεται στο: Βλ. Habermas J. (1981) “New Social Movements” *Telos*, τεύχ. 49 (φθινόπωρο), σελ. 37-39

και με συνέπεια στις απόψεις του, είναι αντιδραστικός στην ατομικιστική λογική του Μ. Olson περί «ορθολογικής επιλογής» και «τζαμπατζή» (freerider). Στον ίδιο δρόμο και ο J.Kelly χωρίς να θεωρεί ξεπερασμένη την οργανωτική δομή των εργασιακών σχέσεων και συλλογικών διαπραγματεύσεων έχει, όμως, να αντιπροτείνει την αδικία (αντικειμενική ή βιωμένη ως πραγματική) ως τη φωτιά για τη δημιουργία μορφών εργατικού κολλεκτιβισμού και συλλογικής διαμαρτυρίας.¹²

1.3 Αριστερά και εργατική τάξη

Επιστρέφουμε στην ταξική πάλη και με στήριγμα τον Ν. Πουλαντζά που καθώς θεωρεί ότι κάθε κοινωνικός σχηματισμός είναι μοναδικός και ανεπανάληπτος¹³, μας βοηθά στην αναφορά των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων (και όχι «ιδιομορφιών») και στους όρους διαμόρφωσής τους.

Γι' αυτό, εν συντομία μπορούμε να αναφέρουμε τα εξής: η εργατική τάξη ταυτίζεται με την πάλη των τάξεων, αφού « σε όλους τους τομείς της κοινωνικής πραγματικότητας, δεν είναι διόλου απαραίτητη μια ιδιαίτερη «ταξική συνείδηση» και μια αυτόνομη πολιτική οργάνωση». Επιπλέον, «οι κοινωνικές τάξεις συμπίπτουν με τις μορφές ταξικής πρακτικής, δηλαδή με την πάλη των τάξεων και βρίσκουν τη θέση τους μόνο μέσα στην αντίθεσή τους». Και, τελευταίο: Η αναφορά στην εργατική τάξη υποχρεώνει στην συνεκτίμηση των στοιχείων που την προσδιορίζουν: Όχι μόνο της θέσης της στο επίπεδο παραγωγικής διαδικασίας, αλλά της θέσης «που κατέχει μέσα σε ένα σύνολο μορφών κοινωνικής πρακτικής... μέσα στο σύνολο του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, που περιλαμβάνει τις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις».¹⁴

Έτσι,, θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε ιστορικά τις τρεις περιόδους μέχρι τη Μεταπολίτευση:

---

¹² Βλ. ό π., σελ. 40-42

¹³ Γ.Ν. Αλεξάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ρωγμή, Αθήνα 1997, σελ.9-19, όπου αναφέρεται υποσημείωση 8: Ν. Πουλαντζάς: «Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις», Θεμέλιο, Αθήνα 1975, τ. Α . σελ. 16 κ. ε.

¹⁴ Βλ. ό. π. Αλεξάτος, όπου αναφέρεται: Υποσημειώσεις 3, 4, και 5,σελ. 20, Ν. Πουλαντζάς: *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981, σελ.20, σελ.16, σελ. 16-17, αντίστοιχα.

1.3.1. Ιστορικές Περιόδους της εργατικής τάξης : Η Μεταξική

Κατοχή & Εμφύλιος - Μεταπολεμική

Μεταξική

Ο περιορισμός των δικαιωμάτων και ο αντιδημοκρατισμός, χαρακτηριστικά της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, εύλογα, επεκτείνεται και στο συνδικαλιστικό κίνημα μέσω του ιδεολογικού μηχανισμού του κράτους και με τον υφυπουργό Εργασίας, Δημητράτο, να θεσμοποιεί τις Συλλογικές Συμβάσεις, την Εργατική Εστία και τις Κοινωνικές ασφαλίσεις, αλλά όλα αυτά με εικονικό - επιλεκτικό τρόπο (διότι στο κοινωνικό διάλογο συνομιλούν τρεις πλευρές: η εργασία, οι εργοδότες και το κράτος, ενώ σε αυτή την περίπτωση οι δυο πλευρές εκπροσωπούνται από το ίδιο άτομο) στην υλοποίησή τους και με στόχο είτε τη διάσπαση και ρωγή στην ανεξαρτησία των συνδικάτων, είτε την ενίσχυση των εργατοπατέρων, με χρηματοδοτήσεις και ακόμα τη θεσμοθέτηση της ατομικής επίλυσης των διαφόρων προβλημάτων, εγκαινιάζοντας με αυτόν τον τρόπο την πρακτική των διαδρόμων (lobbying), μαζί με τις γνωστές πελατειακές σχέσεις. Ο Κουκουλές αναφέρει:

«Ο ευφυής και ικανός Δημητράτος όχι μόνον ενσωμάτωσε τις συνδικαλιστικές οργανώσεις στον κρατικό μηχανισμό κατά τα πρότυπα της φασιστικής Ιταλίας, αλλά και εισήγαγε ορισμένες θεσμικές αλλαγές οι οποίες διαμόρφωσαν νοοτροπίες και πρακτικές που διατηρήθηκαν επί μακρόν, ενώ υπολείμματά τους συναντώνται και σήμερα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής: αναγκαστική χρηματοδότηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων από όλους τους εργαζόμενους (συνδικαλιζόμενους και μη), επικουρική σύνταξη ορισμένων κατηγοριών συνδικαλιστικών στελεχών, συμμετοχή συνδικαλιστικών στελεχών σε διάφορα όργανα κοινωνικής πολιτικής με παράλληλη είσπραξη αποζημιώσεων, απουσία συνδικαλιστικής πρακτικής και μετατροπή των συλλογικών διεκδικήσεων σε ατομικές, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας πελατείας, η οποία ενισχυόταν σε “κλειστό” ψευδεπίγραφο σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων και συλλογικών συμβάσεων εργασίας, το οποίο διατηρήθηκε, με παραλλαγές, ως το 1990»¹⁵.

¹⁵ Δημήτριος Α. Κατσορίδας, *Η Σύνθεση της Εργατικής Τάξης στην Ελλάδα και το Ζήτημα της Συνδικαλιστικής Εκπροσώπησης*, Διατριβή διδακτορικού, Πανεπιστήμιο Αιγαίου Τμήμα Διοίκησης

Όσο για τη ΓΣΕΕ την αποδυναμώνει και την καθιστά υποχείριο του κράτους, αφού της άλλαξε την ονομασία σε ΕΣΣΕ, μονοπωλιακή εκπροσώπηση πια, με ενίσχυση τακτική χρηματική. Οι αρεστοί στην κυβέρνηση και ουραγοί της πολιτικής της, συνδικαλιστές, προστατεύονται και οι αγωνιστές διώκονται.¹⁶

Κατοχή – Εμφύλιος

Σε μια σημαντική στιγμή για την Αριστερά, την εργασία και τον συνδικαλισμό, παράλληλα (ή για την ακρίβεια με δύο μήνες διαφορά, το 1941) με το ΕΑΜ δημιουργήθηκε το Εργατικό ΕΑΜ (ΕΕΑΜ), με πρωτοβουλία του ΚΚΕ, το οποίο κάλεσε τον λαό, τα κόμματα και τις οργανώσεις σε ένα εθνικό μέτωπο απελευθέρωσης και με συμμετοχή της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ), της Ενωτικής ΓΣΕΕ (ΕΓΣΕΕ) και των Ανεξάρτητων Συνδικάτων, με τον Δ. Στρατή, τα οποία είχαν μετονομαστεί σε Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Παράταξη. Οι άμεσοι σκοποί του Εργατικού ΕΑΜ ήταν η οργάνωση της καθημερινής πάλης της εργατικής τάξης σε κάθε χώρο εργασίας (διανομή συσσιτίων, παροχή τροφίμων, την αύξηση των μισθών, την αντιμετώπιση της πολιτικής επιστράτευσης, το σπάσιμο της τρομοκρατίας στα σωματεία και την τιμωρία των συνεργατών των δυνάμεων Κατοχής). Οι μορφές αγώνα ήταν ήπιες έως πολύ δυναμικές (απεργιακές κινητοποιήσεις και διαδηλώσεις διαμαρτυρίας σε όλη τη χώρα), χαρακτηριστική η οργάνωση της πρώτης μαζικής απεργίας στην κατεχόμενη Ευρώπη. Έτσι, με τη δράση του και το κύρος του έγινε ο πραγματικός εκφραστής της εργατικής τάξης, σε αντίθεση με τους διορισμένους της ΓΣΕΕ και αυτοανακηρύσσεται ως Διοίκηση της ΓΣΕΕ. Και στη μνήμη όλων μένει η Πρωτομαγιά του 1944, κορύφωση των αγώνων της εργατικής τάξης στην Ελλάδα. Την ημέρα αυτή, οι Γερμανοί σκότωσαν 200 κρατούμενους στο σκοπευτήριο της Καισαριανής, οι περισσότεροι παλιοί φυλακισμένοι.

Αμέσως μετά την Κατοχή, ιδρύθηκε ο Εργατικός Αντιφασιστικός Συνασπισμός (ΕΡΓΑΣ), 1945, ως συνασπισμός παρατάξεων προσκείμενων στην Αριστερά, με κύριο μέλημα την υπεράσπιση των εργατικών συμφερόντων και την αντιμετώπιση παρεμβάσεων από τις διορισμένες διοικήσεις, στη ΓΣΕΕ, καθώς επίσης τη βία, την

Επιχειρήσεων, Χίος, 2020 σελ. 151, όπου αναφέρεται: Κουκουλές, Πανεπιστήμιο Αιγαίου Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Διατριβή διδακτορικού, Χίος, 2020

¹⁶ Ιορδάνης Παρασκευάς, «Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα Μία Ιστορική Αναδρομή της ΓΣΕΕ» Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης,

τρομοκρατία και τις διώξεις των αριστερών και προοδευτικών συνδικαλιστών από τις κυβερνήσεις της Δεξιάς εκείνη την εποχή. Μετά τη διάλυσή του, 1947, μετά την έκδοση του Α.Ν.509 «περί μέτρων ασφαλείας του κράτους...», σύμφωνα με τον οποίο διαλύονταν οργανώσεις ή σωματεία συνεργαζόμενα με το ΚΚΕ, το ΕΑΜ και την Εθνική Αλληλεγγύη, αρχίζει μια περίοδος για τα συνδικάτα, η οποία χαρακτηρίζεται από αντιδημοκρατικές μεθοδεύσεις, κρατικές-αστυνομικές παρεμβάσεις, διώξεις και φυλακίσεις συνδικαλιστών, οι οποίες έχουν καταστροφικές συνέπειες για το συνδικαλιστικό κίνημα.. Το συνδικαλιστικό κίνημα των δημοσίων υπαλλήλων διασπασμένο, επανασυγκροτείται και μετονομάζεται σε Ανώτατη Διοικούσα Επιτροπή Δημοσίων Υπαλλήλων (ΑΔΕΔΥ).¹⁷

Μεταπολεμική Περίοδος

Η βιομηχανία ανανεώθηκε με εργατικό δυναμικό που προερχόταν κατά βάση από την ύπαιθρο και τη συμμετοχή των γυναικών, καθώς και από την εσωτερική μετανάστευση και την εξωτερική, με τα μεταναστευτικά εμβάσματα να έχουν μεγάλη σημασία, τόσο για την οικογένεια όσο και για τη χώρα. Η μικρή ανεργία, το Κράτος Πρόνοιας (λόγω της αύξησης των κρατικών δαπανών και του παρεμβατισμού) η σταδιακή επίτευξη σχεδόν πλήρους απασχόλησης και η δημιουργία νέων μεσαίων στρωμάτων με αυξανόμενες καταναλωτικές δυνατότητες.

Στον πολιτικό τομέα, το βάρος της κληρονομιάς του Εμφυλίου Πολέμου πάνω στις μεταπολεμικές κυβερνήσεις ίσως συσκοτίζει το γεγονός ότι, και στην Ελλάδα, εμφανίστηκαν στο πολιτικό πεδίο οι ίδιες τάσεις κρατικής παρέμβασης, διαχείρισης, χρηματοδότησης και σχεδιασμού της οικονομίας με βάση τα διεθνή μεταπολεμικά πρότυπα, ανεξάρτητα από τη σταθερότητα και την αποτελεσματικότητά του.¹⁸

1.4. Συνδικάτα και Κοινωνικοί μετασχηματισμοί

Ο ορισμός της έννοιας συνδικάτο ή εργατική ένωση, που είναι η οργάνωση των εργατών για την προστασία των δικαιωμάτων τους, εργατικών αλλά και κοινωνικο-οικονομικών, μας επιτρέπει να τα εντάξουμε μέσα στο γενικό πλαίσιο της συλλογικής

¹⁷ Κατσορίδας, 2020, ό π. σελ. 146-162

¹⁸ Στέφανος Ιωαννίδης, *Το Κίνημα των Εργοστασιακών Επιτροπών, 1974 – 1981*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα, 2019, σελ.25-45

δράσης εργαζομένων προς αντιμετώπιση των βασικών τους ζητημάτων ως μισθωτοί εργαζόμενοι.¹⁹

Οι εργατικές ενώσεις (συνδικάτα) αποτελούν σωματεία μισθωτών (πρόσωπα που παρέχουν εξαρτημένη εργασία)²⁰ με κύρια επιδίωξή τους - γιατί έχουν κι άλλες επιδιώξεις, βασικές, σε ευρύτερους τομείς, που συμπεριλαμβάνονται στα καταστατικά τους - και με συλλογική δράση, την προάσπιση των κοινών συμφερόντων των μελών τους.

Συνοπτικά, τονίζοντας την σπουδαιότητα των εργατικών συνδικάτων πρέπει να αναφέρουμε ότι είναι η ύψιστη μορφή των ομάδων πίεσης, αφού από παλιά, τα συνδικάτα αποτελούσαν συνενώσεις ελεύθερων ανθρώπων για την προάσπιση των προσωπικών συμφερόντων τους και την προστασία του παραγόμενου προϊόντος.²¹

Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα οφείλει τη διαμόρφωσή του ως εργατικού ταξικού πόλου- συγκρότηση εργατικής τάξης και στο μαχητικό χαρακτήρα των απεργιακών και άλλων κινηματικών ξεσπασμάτων, σύμφωνα με τον Σεραφείμ Σεφεριάδη, και με την υπογράμμιση και παραδοχή: ότι η διαδικασία συγκρότησης της εργατικής τάξης δεν είναι γραμμική, αλλά ότι προχωρεί ή υποχωρεί: «Οι τάξεις οργανώνονται και αποδιοργανώνονται ως αποτέλεσμα των συνεχών αγώνων».²²

Τα συνδικάτα με τη διπλή φύση τους, ως οργάνωση (έχοντας ως σκοπό τη συλλογική διαπραγμάτευση και εργασιακές σχέσεις) και θεσμός (το κοινωνικό κίνημα δεν είναι κυρίως οι οργανώσεις του αλλά η διαρκής διάδραση, ο πολιτικός αγώνας) βρίσκουν τις ρίζες και τις αιτίες ύπαρξής τους στον καπιταλισμό- ένας από τους πολλούς παράγοντες δημιουργίας κοινωνικών κινημάτων, αλλά και στην εκβιομηχάνιση, στον εξαστισμό, στη γραφειοκρατικοποίηση, στην πολιτισμική και

---

¹⁹ Αθανάσιος, Τσακίρης, *Ο συνδικαλισμός των εργαζομένων στις τράπεζες στην Ελλάδα (1974-1993)*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 2006, σελ.36-38

²⁰ Ροσέτος Φακιολάς, *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα Οικονομική ανάλυση των βασικών δραστηριοτήτων-Οργανωτικά προβλήματα- Θέματα συνδικαλιστικής πολιτικής*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σελ.17

²¹ Αθανάσιος, Τσακίρης, 2006, Διδακτορική διατριβή, σελ. 48-53

²² *ό.π.*, σελ. 52. Στο ίδιο, παρατίθενται και οι απόψεις, κυρίαρχες ή μη: «Σε πολλές μελέτες κυριάρχησε η αντίληψη ότι εκτός των κομμουνιστικών παρατάξεων, οι άλλες παρατάξεις ή οι συνδικαλιστές δεν διέθεταν ιδεολογία αναπαράγοντας τις κυρίαρχες απόψεις για τα ελληνικά πολιτικά κόμματα ως συστήματα αυστηρά πελατειακής δομής. Από αυτήν την άποψη σίγουρα, οι μελέτες των Χρήστου Χατζηιωσήφ, Αθανάσιου Μποχώτη, Κώστα Βεργόπουλου, Νίκου Ποταμιάνου και Gunnar Herring είναι εξαιρετικά χρήσιμες γιατί αποδομούν τις αντίστοιχες απόψεις για τα πολιτικά κόμματα και ευρύτερα για την ελληνική πολιτική σκηνή, ενώ προσφέρουν επιστημονικά παράδειγμα για μια νέα προσέγγιση του συνδικαλισμού.»

ηλεκτρονική επικοινωνία του “παγκόσμιου χωριού”, και παράλληλα στην οικοδόμηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και ανάπτυξη του ολοένα και πιο συγκεντρωτικού τεχνοκρατικού κράτους και άλλους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, με ταυτόχρονο βίωμα έντασης και ταχύτατης αλλαγής και κατάρρευσης των παραδοσιακών θεσμών κοινωνικού ελέγχου και προστασίας.²³

Στα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος εντάσσονται η μη “ομαλή ανάπτυξη” και “καθυστερημένη ενηλικίωση”²⁴ με αιτίες πολιτικής συγκυρίας (Κατοχή, Εμφύλιος, δικτατορίες, μετεμφυλιοπολεμική περίοδος) γεγονός που οδήγησε στον κρατικό παρεμβατισμό για έλεγχο των συνδικαλιστικών οργανώσεων ή σε διώξεις αυτών που αντιδρούσαν στην αυταρχική εξουσία. Ύστερα από περιόδους προσπάθειας εκδημοκρατισμού, διάρκειας οκτώ χρόνων από το τέλος της δικτατορίας, ήτοι το 1982 με το Νόμο 1264/1982 και επιστροφή στην περίοδο μη ομαλότητας 1985-88 διαπιστώνουμε ότι η ουσιαστική νομιμότητα διαμορφώνεται από το τέλος της δεκαετίας 1980 με προβλήματα, πέρα από αυτά που ανέκυπταν με τον κρατικό παρεμβατισμό, που εντοπίζονται: στο χαμηλό ποσοστό της δυνάμει εκπροσωπούμενης μισθωτής εργασίας²⁵, στην ολοένα και μειούμενη συνδικαλιστική πυκνότητα (εκφράζει την γενικότερη τάση στο διεθνή χώρο), στην κυριαρχία εκπροσώπησης του δημόσιου τομέα έναντι χαμηλής του ιδιωτικού, στον οργανωτικό πολυκερματισμό και πολυδιάσπαση που μαζί με την κομματικοποίηση και παραταξιοποίηση θέτει σε κίνδυνο έλλειψης ενότητας, συνοχής και αποτελεσματικότητας, επομένως, το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα.

Συνέπεια των παραπάνω είναι το ζήτημα της αυτονομίας αλλά και της διάσπασης του κινήματος (πρακτική και έκφραση αυτών οι χωριστές εκδηλώσεις- εορτασμοί Πρωτομαγιάς).

---

²³ Αθανάσιος, Τσακίρης, *Ο συνδικαλισμός των εργαζομένων στις τράπεζες στην Ελλάδα (1974-1993)* Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 2006, σελ. 13-15

²⁴ Γιάννης Κουζής,, «Τα βασικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος» στο : «*Εργασία και πολιτική: Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα, 1974-2004: 10^ο Επιστημονικό συνέδριο*, Πάντειο Πανεπιστήμιο,σελ.323-342,18-21 Μαΐου (2005), στη Θεματική ενότητα: Εργασιακές Σχέσεις Και Συνδικαλιστικό Κίνημα (Σάκη Καραγιωργα) σελ.323, όπου αναφέρεται Κουκουλές Γ. (1983), (1997)

²⁵ ό. π., σελ.325

1.5. Θεσμικά και πολιτικά «κεκτημένα». Συνέχειες και τομές

Στην πορεία και εξέλιξη του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος ο αγώνας των συνδικαλιστών συνδέθηκε με τον αγώνα του πολιτικού κόμματος στο οποίο ανήκε ο συνδικαλιστής προκειμένου να κερδίσει την εξουσία. Έτσι, κατ' επέκταση, ο συνδικαλιστής προωθεί τις θέσεις του κόμματος του και αμφισβητεί και εναντιώνεται στο σημερινό σύστημα της μικτής οικονομίας και της πολυκομματικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.²⁶

Τα αποτελέσματα ανανέωσης και βελτίωσης των πολιτικών δυνάμεων της μεταπολίτευσης είναι ένα σύμβολο ανάδειξης νέων ισχυρών πολιτικών όπλων που εμφανίζονται κυρίως μέσω των αναταράξεων και, τελικά, αλλαγών στη σχέση των κομμάτων με την εκπροσώπηση των πολιτών.

Η συνειδητοποίηση όλων αυτών των γεγονότων προκύπτει ύστερα από την μελέτη της διασύνδεσης αλλά και συνάμα ρήξης των λαϊκών μαζών με την παραδοσιακή Αριστερά.

Με το τελευταίο βέβαιο έρχεται και η προσκόλληση των μαζών με το ΠΑΣΟΚ. Αυτό αποτελεί το πρόσφορο έδαφος για την πόλωση των λαϊκών μαζών προς το ΠΑΣΟΚ. Αυτή η εξέλιξη φυσικά οφείλεται σε διάφορους παράγοντες που έλαβαν χώρα κυρίως την περίοδο 1974-1977 η οποία συνοδεύτηκε από την εξάλειψη των κομμάτων παλαιού παραδοσιακού χαρακτήρα αλλά και το κενό που δημιουργήθηκε στο πολιτικό προσκήνιο με το τέλος της δικτατορίας.

Κρίνεται, λοιπόν, χρήσιμο να εστιάσουμε την μελέτη μας στην ιστορική πορεία των λαϊκών μαζών αλλά και τις αντιφατικές σχέσεις των κοινωνικών τάξεων μέσω της εμπλοκής των κομμάτων (κυρίως Αριστεράς και ΠΑΣΟΚ) στην διαμόρφωση αυτών των σχέσεων και της πάντα επικρατούσας αστικής νοοτροπίας τόσο στις τάξεις, όσο όμως και στα κόμματα αλλά και στο ίδιο το κράτος.

Σημεία εκκίνησης της έρευνας αυτής θα πρέπει να είναι η δημιουργία μέσα από την μεταπολίτευση κομμάτων μαζών, η ένταξη δια μέσου του νόμου (θεσμοποίηση) των λαϊκών μαζών στο πολιτικό παιχνίδι, η σύσταση του μεταπολιτευτικού

---

²⁶ Ροσέτος, Φακιολάς, *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα Οικονομική ανάλυση των βασικών δραστηριοτήτων-Οργανωτικά προβλήματα- Θέματα συνδικαλιστικής πολιτικής*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σελ.308

κοινοβουλευτισμού, καθώς και θέματα που αφορούν την εξουσία της μεταπολιτευτικής Ελλάδας, όπως η αποδυνάμωση του στρατού και η διαφορετική του απήχηση στο σύνολο της κοινωνίας, η αλματώδης αλλαγή του αυταρχισμού σε συγκρότηση ενός κράτους Δικαίου και κράτους Πρόνοιας αλλά όμως και (εξίσου σημαντικό) ο συγκεντρωτισμός που ανέπτυξε μέσα από όλα αυτά η κρατική διοίκηση. Με άλλα λόγια, πρέπει να ερευνηθεί η πορεία από το τέλος της δικτατορίας και την αρχή του κοινοβουλευτισμού.²⁷

1.6. Αγορά εργασίας και μετατοπίσεις στην απασχόληση

Σήμερα, στην εποχή των μνημονίων, η κυρίαρχη αντίληψη στην αγορά εργασίας και των εργασιακών σχέσεων είναι η αποθέωση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων, που στο βωμό της θυσιάζονται το εργατικό δίκαιο και τα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα. Το εμπορικό δίκαιο, και μάλιστα αυτό το δίκαιο του ανταγωνισμού, εισχωρεί σιγά - σιγά στο εργατικό δίκαιο και με ρυθμούς ξένους προς αυτό αλλοιώνει και αποπροσανατολίζει το στόχο και ρόλο του τελευταίου, στρέφοντας τον στην υπεράσπιση του εργοδότη εις βάρος του εργαζόμενου, που είναι ο αδύνατος πόλος της εργασιακής σχέσης. Έτσι, στη μισθωτή εργασία συντελούνται αλλαγές, συμπαγείς σε πέντε βασικά σημεία: απώλεια του κύρους και της ισχύος της πλήρους και σταθερής εργασίας με αντικατάστασή της με ευέλικτες μορφές και παρεπόμενες περιορισμένες αμοιβές και δικαιώματα, η διαρπαγή των συλλογικών συμβάσεων και καθορισμού αποδοχών, η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας, προσαρμοσμένη απόλυτα στις ανάγκες της επιχείρησης, η υποβάθμιση και ισοπέδωση του εργασιακού καθεστώτος, τόσο στον ιδιωτικό, όσο και στο δημόσιο τομέα, και το αφρούρητο περιβάλλον των απολύσεων.²⁸

Η κυριαρχία των ηλεκτρονικών υπολογιστών και οι υποθέσεις και φόβοι για το τέλος της εργασίας (ή και την αυτοματοποίησή της) καθώς και η «εξαφάνιση της εργατικής τάξης» έχει τις ρίζες της στο παρελθόν των θεωρητικών αναζητήσεων σχετικά με τις καπιταλιστικές κρίσεις, χωρίς να αποτελεί σύγχρονη, ή και πρωτότυπη σκέψη του 20^{ου} αιώνα. Για το τέλος της εργασίας έχουν εκφραστεί πολλές απόψεις με συνέπειες

²⁷ Χρ. Βερναρδάκης και Γ. Μαύρης, “Οι ταξικοί αγώνες στη μεταπολίτευση, Μέρος πρώτο: Η μεταπολιτευτική τομή ως διαδικασία ταξικής πάλης (Από το πείραμα Μαρκεζίνη στις εκλογές 74)” *Θέσεις τεύχ. 14*, 1986, περίοδος: Ιανουάριος - Μάρτιος

²⁸ Γιάννης Κουζής, «Η εργασία στο απόσπασμα κατά την περίοδο της κρίσης και των μνημονίων», *Κοινωνική Πολιτική*, 2015, τεύχ. 3, σελ. 7-18

που συνδέονται με την απασχόληση και την αύξηση της παραγωγικότητας, με ταυτόχρονη πρόσθεση απειλών, από τον Rifkin ²⁹, για την εργατική τάξη: την υποβάθμιση των όρων ζωής, την υγεία και τον εν γένει κλονισμό της εργατικής αλληλεγγύης, παρουσιάζοντάς τες ως το φινάλε των «νέων τεχνολογιών», μηδέ εξαιρουμένων και «παγκοσμιοποίησης», «κατάργησης του έθνους κράτους» οικολογίας, και των αποτελεσμάτων της αύξησης ανεργίας, βίας και εγκληματικότητας.

Τα αποκυήματα του καπιταλισμού, βία και εκμετάλλευση, ισχυροποιούνται αντιστρόφως ανάλογα με την εξασθένηση της αποδοχής τους από αυτούς που ζουν την εκμετάλλευση και την προπαγάνδα για τον «εκσυγχρονισμό», ως μια αναπόδραστη τεχνική εξέλιξη, ενώ οι «τεχνολογικές νομοτέλειες» ευελπιστούν ότι θα ιαθούν μόνο με τη φιλανθρωπία, τον «εθελοντισμό» και την «κοινωνική ευαισθησία», εν απουσία των ιστορικών κοινωνικών και ανατρεπτικών αγώνων.³⁰

Επιπλέον, εκτός από την αξιοποίηση του «τεχνολογικού ντετερμινισμού» ως πηγή, προσέτι, συσσώρευσης κεφαλαίου και έντασης εκμετάλλευσης εργασίας, με ταυτόχρονη μείωση του χρόνου εργασίας, δίνεται η ευκαιρία να εμφανιστούν νέες εύκαμπτες μορφές εργασίας, αποτέλεσμα της αναδιάρθρωσης των εργασιακών σχέσεων και όπλο και δικαιολογία για το κεφάλαιο προκειμένου να οδηγηθούν στην απορρύθμιση και ελαστικοποίησή τους. Η εξέλιξη αυτή, απομονωμένη από τον κοινωνικό και οικονομικό ιστό είναι που δίνει την πρωτοκαθεδρία στην «τεχνολογική αναγκαιότητα» και πλήττει με την απαισιόδοξη σκοπιά τα παλιά μεσαία στρώματα και τον παραδοσιακό κλάδο επιχειρήσεων, ενώ ευνοεί, αισιοδοξώντας, τα νέα μεσαία στρώματα, τους κλάδους νέας οικονομίας, τα πιο ειδικευμένα τμήματα της εργατικής τάξης.³¹

Το σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης στη χώρα μας έχει περάσει από πολλά στάδια και διευθετήσεις και έχει προσεγγιστεί από ποικίλες αναλύσεις Έτσι, μετά το αβέβαιο και αμφίβολο βήμα του λεγόμενου ελληνικού κορπορατισμού και τη “χρυσή εποχή” του κοινωνικού διαλόγου ανάμεσα στους κοινωνικούς εταίρους, που επεδίωκε την

---

²⁹ Rifkin, J.: *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, Πρόλογος: Ν. Κοτζιάς, Νέα Σύνορα Α. Α. Λιβάνη, όπου αναφέρεται Γ. Μηλιός, «Ποιος φοβάται την εργασία; Θρύλοι για το «τέλος της εργασίας» στην «εποχή της αυτοματοποίησης» *Θέσεις*, τεύχ. 57, Οκτώβριος- Δεκέμβριος 1996

³⁰ Γιάννης Μηλιός, . . . ό. π., 1996

³¹ Δημήτρης Ι. Στρατούλης, *Οι εργασιακές σχέσεις στη δίνη του νεοφιλελεύθερου τυφώνα*, , Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2005, σελ. 80-81

εμβάθυνση της δημοκρατίας, το σύστημα αυτό μοιάζει να περνάει σε μια νέα περίοδο. Φαίνεται ότι πρόκειται για μια νέα διευθέτηση η οποία προσομοιάζει με την αντίστοιχη διευθέτηση των θεσμών πολιτικής εκπροσώπησης όπως έχει περιγραφεί με την εμφάνιση των κομμάτων “καρτέλ”. Με άλλα λόγια, είμαστε μπροστά σε μια δυναμική των σχέσεων ανάμεσα στις κορυφαίες “συνεργατικές” ομάδες συμφερόντων η οποία οδηγεί σε διευθετήσεις ενός ιδιότυπου συστήματος καρτέλ, όπως αυτό περιγράφεται στη σχετική συζήτηση των εξελίξεων των κομματικών συστημάτων στα αναπτυγμένα δημοκρατικά πολιτικά συστήματα ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990.

Ενότητα Δεύτερη

2. Πολιτική και Συνδικαλισμός

2.1. Εκδημοκρατισμός και κομματικοποίηση του κοινωνικού πεδίου

Οι κύριες κοινωνικές δυνάμεις που εμπλέκονται στην ταξική πάλη, και στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, συνάντησαν πολλά εμπόδια στη συγκρότησή τους, από τα χρόνια του Μεσοπολέμου, με διώξεις της Αριστεράς και του εργατικού κινήματος (ιδιώνυμο....κ.λ.π), με οπτικές που κρατούσαν τις ρίζες τους στο «σοβιετικό μαρξισμό» περιορίζοντας την ιστορία της και την ταυτότητά της στα πλαίσια των όρων οικονομικής εξέλιξης «θεωρία των παραγωγικών δυνάμεων» και όχι της κοινωνικής, έτσι που, αποσυνδεόμενη από την ταξική πάλη, ταύτισε αυτή με την ιστορία του «συνειδητού πρωτοπόρου τμήματός της», δηλαδή του κόμματος.³²

Και εδώ θα σταθούμε λίγο στον ρόλο των κομμάτων, μιας και στην Ελλάδα απουσιάζει η συνδικαλιστική κουλτούρα που θέτει προβάδισμα στην συνδικαλιστική ιδιότητα και όχι στην κομματική.

Επειδή θα μιλήσουμε για τα κόμματα και το συνδικαλισμό στη συνέχεια, θεωρούμε σκόπιμο να παρεμβάλουμε τη σχέση κόμματος και συνδικαλιστικής οργάνωσης, και συγκεκριμένα με την οπτική από το εσωτερικό της για τη λειτουργική της ανάπτυξη,

---

³² Γ.Ν. Αλεξάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, εκδ. Ρωγμή, 1997, σελ.9-10

αυτές τις παραμέτρους δηλαδή, που θα συντελούν πάντα στην επίτευξη του στόχου της.

Η αναγκαιότητα της συνδικαλιστικής εκπαίδευσης, που εξαπλώνεται σε τρία επίπεδα: στα εσωτερικά προβλήματα των συνδικαλιστικών οργανώσεων, στον προγραμματισμό και στη στρατηγική και τις υιοθετούμενες, από αυτές, μορφές πάλης, έχει την ακολουθία του Γκράμσι, που είχε την πεποίθηση πως ο θεσμός των συνδικαλιστικών οργανώσεων δεν σχηματίστηκε: «*με βάση τους νόμους που πήγαζαν από τη φύση (του εργατικού κινήματος), αλλά στους νόμους που τους επιβάλλονταν απ' έξω, κάτω από την πίεση των γεγονότων και εξαναγκασμών που προέρχονται από τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό*».³³ Για το λόγο αυτό, της αλλαγής του συνδικάτου «μηχανισμού» σε συνδικάτο «θεσμός» επισημαίνεται, σε εισήγηση στο εργατικό κέντρο Πειραιά, η αναγκαιότητα μιας εκπαίδευσης μαζικής αποκεντρωμένης και ταξικής, για την οργανωτική- λειτουργική ανάπτυξη του κινήματος, που τις προϋποθέσεις, για πρώτη φορά, έχει θέσει και ο νόμος 1264/82.

Επανερχόμενοι στο κομματικό σύστημα της Μεταπολίτευσης, την προσφορά του και την εξέλιξη του κομματικού ανταγωνισμού, μιας και, όπως αναφέρει ο Βούλγαρης³⁴, η πορεία του κόμματος επηρεάζεται από τη σχέση του με τους πολίτες και αυτή η σχέση με τη σειρά της από τη σχέση με τα άλλα κόμματα με τα άλλα κόμματα (κομματικός ανταγωνισμός και συνεργασία).

Η εξέλιξη της σύγχρονης δημοκρατίας, στενά συνυφασμένη με τη γένεση, ανάπτυξη των κομμάτων «κομματική δημοκρατία»³⁵ αντιμετωπίζει πολύπλευρες αμφισβητήσεις σε επίπεδο κοινωνικό, πολιτισμικό, πολιτικό, ιδεολογικό, θεσμικό. Οι συνέπειες αυτής της κρίσης παρασύρουν και φαινόμενα παρακμής του πολιτικού- κομματικού συστήματος που συμπυκνώνει το τέλος των ιδεολογιών, κομμάτων, κοινωνικών κινήματων (ενδεικτική αναφορά). Είναι, όμως, πραγματικότητα ή, είναι μία ευχή, ή επιδίωξη που δεν αντέχει στη σοβαρή κριτική για τον πολιτικό πολιτισμό των σύγχρονων δημοκρατιών;

---

³³ Α. Γκράμσι, Τα εργοστασιακά συμβούλια και το κράτος της εργατικής τάξης, όπου αναφέρεται: Α. Αποστολίδης, «Εργατική Εκπαίδευση Θεσμικές και Δομικές Αλλαγές», *Εργατικό Κέντρο Πειραιά, Κύκλος Μαθημάτων Συνδικαλιστικής Εκπαίδευσης, ΚΕΜΕΤΕ, ΓΣΕΕ*, Πειραιάς 1984, σελ. 179-185

³⁴ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2013, σελ. 262 κ.ε

³⁵ Μ. Σπουρδαλάκης, «Το κομματικό φαινόμενο: Εξέλιξη και συγκυρία» στο: *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων* Δημήτρης Θ. Τσάτσος, Ξενοφών Ι. Κοντιάδης, (επιμ.) Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2003, σελ. 39- 65, σελ.39

Σύμφωνα με τον Μ. Σπουρδαλάκη η παρατήρηση του S. Lipset για τα κόμματα: «μέσα από τη σχέση τους με την κοινωνική βάση, συμβάλλουν στη δυνατότητα να υπάρξει σταθερή και αποτελεσματική κυβέρνηση, [γεγονός που τα καθιστά τον] πιο σπουδαίο παράγοντα των αντιπροσωπευτικών δομών των σύνθετων δημοκρατικών κοινωνιών»³⁶, αναδεικνύουν τα κόμματα ως παράγοντες πολιτικής εκπροσώπησης αλλά και ελέγχου της εξουσίας.

Τρία ερωτήματα θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια, όπως διευκρινίζει ο Γ. Βούλγαρης: Η πόλωση του κομματικού συστήματος τη δεκαετία του 1980, και αν αυτή μειώθηκε τη δεκαετία 1990, και μαζί με το δεύτερο ερώτημα που αφορά στα αριστερά κόμματα και το ρόλο τους, σημαντικό γι' αυτή την περίοδο. Τα ανωτέρω συνδυαζόμενα με το τρίτο ερώτημα για την απομαζικοποίηση των κομμάτων και την έλλειψη εμπιστοσύνης στον παρελθόντα (δεκαετίας 1980) ισχυρό «δικομματισμό». (Σημειώνει δε ο ίδιος ότι: η μόνη βουλή στην οποία υπήρχε απόλυτος τρικομματισμός ήταν αυτή του 1981- 1985)³⁷. Και, με μια σύντομη υπόμνηση, αναφέρεται ότι η διαχωριστική γραμμή Δεξιάς- Αντιδεξιάς, διαμορφωμένη ήδη από τη δεκαετία 1950 και οξυμμένη μέχρι τη δικτατορία του 1967, παρήγαγε τον αντιδεξιό συνασπισμό, με δεσμούς αλληλεγγύης ανάμεσά τους, της Αριστεράς με το κέντρο, ΠΑΣΟΚ και κομμουνιστικά κόμματα³⁸. Η μετατόπιση βέβαια ανάμεσα και στο ίδιο το κόμμα στη δεκαετία 1990, καθώς οι ιδέες ήταν συγγενέστερες πολιτικά με αυτές των άλλων κομμάτων και διαφοροποιούνταν από αυτές των συναδέλφων τους στο ίδιο κόμμα, ανέδειξε και τη διαμόρφωση της πολιτικής και κομματικής ζωής πάνω στον άξονα-δίλημμα «εκσυγχρονισμός – λαϊκισμός» που επέβαλε το ΠΑΣΟΚ υπό την ηγεσία του Κ. Σημίτη, και το οποίο θα εξετάσουμε αναλυτικά παρακάτω.

2.1. 1. Η επανεμφάνιση των κομμάτων - Αποδοχή (1974-1981)

Η μεταπολίτευση σηματοδοτεί τον δρόμο για τη μεταβολή του πολιτικού συστήματος της χώρας. Έτσι με την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος διαφαίνεται η μετάβαση προς τον δημοκρατικό δρόμο ως ένα φλέγον θέμα για την περίοδο αυτή. Με τον Κ.

³⁶ Βλ Σπουρδαλάκης, 2003, *ό.π.*, σελ. 44 όπου αναφέρεται, (Βλ. υποσημ.5): S.M. Lipset, Party System and the Representation of Social Groups, 1960

³⁷ Γ. Βούλγαρης, *ό. π.*, 2013, σελ.265

³⁸ *ό. π.*, σελ. 272

Καραμανλή στο τιμόνι οι πολιτικές ελίτ αποφάσισαν να διαθέσουν ένα σχέδιο, και πάντα στα πλαίσια του κοινοβουλευτισμού, που θα συνεισέφερε όχι μόνο στη δημοκρατική ομαλότητα αλλά και στην ανασυγκρότηση και ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Για να επιτευχθούν οι στόχοι αυτοί ήταν απαραίτητα τα εξής: η περιστολή της εξουσίας του στρατού με την απαραίτητη κατάλυση της μοναρχίας θα στερεώσει και ενισχύσει την εκλεγμένη πολιτική εξουσία. Στο νέο αυτό σχέδιο τα πολιτικά κόμματα αποκτούν κυρίαρχο ρόλο. Με τον τρόπο αυτό, αναδύονται στέρεοι κομματικοί σχηματισμοί αλλά και ελεγχόμενα πολυκομματικά συστήματα με σαφή μετατόπιση και στροφή προς το κέντρο.

Έτσι, τα πολιτικά κόμματα αποτελούν τα όργανα εκείνα που επιτελούν την μετάβαση προς την δημοκρατία και που στοχεύουν στην συμμετοχή των πολιτών στο πολιτικό σύστημα. Η συμμετοχή αυτή θα πρέπει να είναι πειθαρχημένη, «λελογισμένη» αλλά και διαμεσολαβημένη από τα θεσμικά όργανα, κόμματα, και κυρίως από αυτά της εξουσίας αλλά και εκείνα της Αριστεράς, τα οποία φαίνεται να είναι άκρως αποτελεσματικά. Το σχέδιο αυτό, δηλαδή, αποτυπώνεται στην όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ύφεση κοινωνικής και πολιτικής όξυνσης και στην αποκινητοποίηση των μαζών. Έτσι, η πολιτική πειθαρχία (που αποτελεί στην ουσία και τον στόχο) επιτυγχάνεται από παρεμβάσεις, ελέγχους, πρωτοβουλίες που επιτελεί όχι μόνο το κράτος αλλά και τα ίδια τα κόμματα.

Περνώντας στη Μεταπολίτευση, η οποία πλαισιώνεται πια μόνο εντός θεσμικών ορίων, αναδύονται πρωτοφανείς κομματικοί σχηματισμοί όπου καταδικάζουν το, πριν την δικτατορία, κομματικό σύστημα και αναλαμβάνουν να αποτελέσουν οι ίδιοι το όχημα για το πέρασμα προς την δημοκρατία. Έτσι, φαίνεται πως τα κόμματα ξανά χτίζουν τον δρόμο για το πολιτικό σύστημα ανασυγκροτώντας το πολιτικό περιεχόμενο και καθορίζοντας σχεδόν αποκλειστικά το πολιτικό παιχνίδι με ιστορικό και κοινωνικό πρόσημο. Με³⁹ αυτόν τον τρόπο, η Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία ανοίγει τον δρόμο για μία κομματική δημοκρατία.

Τα κόμματα της Μεταπολίτευσης, με την έντονη παρουσία τους, επέβαλαν αφενός, την ισχυρή κομματικοποίηση σε κάθε κοινωνική όψη και αφετέρου, απέκλειαν πρακτικές που βρισκόνταν εκτός του δικού τους πλαισίου και ελέγχου. Μόνο με

---

³⁹ Ευθύμης Παπαβλασόπουλος- Μιχάλης Σπουρδαλάκης, «Οι πολιτικές δυνάμεις και το κομματικό σύστημα» στο :Αντ. Μωϋσίδης και Σ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19^ο και 20^ο αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα, Τόπος, 2010. Βλ. και (Βούλγαρης, 2001-Σακελλαρόπουλος, 2001) σελ. 334

αυτόν τον τρόπο μπορούσε να χτιστεί ο δρόμος προς τη δημοκρατία. Όμως, οι πολιτικές ελίτ, παρότι γνώριζαν τη σημασία της κομματικοποίησης που επέφεραν τα κόμματα, εξακολουθούσαν να τα παρακάμπτουν και να τα προσπερνούν.

Έτσι, τα μεταπολιτευτικά κόμματα, μετά την συγκρότησή τους, δημιουργούν έναν μανδύα, γύρω από τον οποίο αναπαράγεται η δράση τους. Η ανάγκη αυτή οργάνωσης διατυπώνεται εντονότερα στην Αριστερά, αλλά αργότερα περνάει σε ολόκληρο τον κομματικό χώρο. Άλλωστε, τα μαζικά κόμματα που ήταν από την αρχή πρωτίστως εργατικά (σοσιαλδημοκρατικά ή κομμουνιστικά αργότερα) και προωθούσαν τη συλλογική αναγνώριση και εκπροσώπηση συμφερόντων λειτούργησαν ως μετασχηματιστικός παράγοντας και ως απάντηση στην εξατομικευτική λειτουργία του αστικού πολιτικού ιδεολογικού μηχανισμού των συντηρητικών μαζικών κομμάτων.⁴⁰ Έτσι, διαπιστώνεται πως το στοιχείο της οργάνωσης δεν είναι σημαντικό μόνο για τα κόμματα αλλά και για το ίδιο το πολιτικό σύστημα και τους τομείς του.

2.1.2. Η αμφισβήτηση (1990- 2004)

Οι αμφισβητήσεις για το θεσμό του πολιτικού κόμματος, με αιτίες που προκύπτουν είτε από τη λειτουργία του ίδιου του κόμματος ως θεσμού, είτε λόγω συγκυρίας, και όλες αυτές οι αντιδράσεις, δεν είναι ενιαίες, ούτε καθολικές, και, πολύ περισσότερο, δεν έχουν την ίδια πηγή, προσανατολισμό και πολιτική κουλτούρα.

Και, όπως παραθέτει ο Σπουρδαλάκης⁴¹, ο κλυδωνισμός της εμπιστοσύνης προς τα κόμματα, οφείλεται (με ενδεικτική αναφορά, γιατί δεν μπορούμε να τις συμπεριλάβουμε εδώ όλες): στην πολιτική αποστασιοποίηση και κυνικότητα, στη χαλάρωση των παραδοσιακών πολιτικών διαχωριστικών γραμμών, στην κομματική απειθαρχία, στην ανάδειξη νέων πόλων πολιτικής δύναμης, που θέτουν υπό αμφισβήτηση την πολιτική εκπροσώπηση (ΜΜΕ. ΜΚΟ.), στην αποχή των πολιτών από το εκλογικό τους δικαίωμα, καθώς και το ξαναζωντάνεμα παλιών αντικομματικών αντιλήψεων.

---

⁴⁰ Σπύρος Σακελλαρόπουλος- Παναγιώτης Σωτήρης, «Μεταλλαγές του κομματικού φαινομένου και θωράκιση του πολιτικού επιπέδου απέναντι στα λαϊκά συμφέροντα» στο συλλογικό: *Η κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980- 2001)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 97-113, Αθήνα 2004 (08/10/2004)

⁴¹ Μ. Σπουρδαλάκης, «Το κομματικό φαινόμενο: Εξέλιξη και συγκυρία» στο: *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων Δημήτρης Θ. Τσάτσος, Ξενοφών Ι. Κοντιάδης*, (επιμ), , Αθήνα, εκδ. Παπαζήση 2003, σελ. 39- 65

Επιμένοντας στον διπλό ρόλο των κομμάτων, “ανατρεπτικό” και “ενσωματικό”-αναπαραγωγικό, ερχόμαστε αντιμέτωποι με την ανατροπή της ισορροπίας αυτών των δύο ρόλων που υποδηλώνει την κρίση τους καθώς, όσο γίνεται εντονότερη η προσκόλληση στο κράτος τόσο, ταυτόχρονα, και η απομάκρυνσή τους από την κοινωνία. Γι’ αυτό τον λόγο και παρά την κρίση του πολιτικού-κομματικού συστήματος ή και “απονομιμοποίηση” του⁴², και αφού περάσαμε από τα “κόμματα μαζών” στα “πανσυλλεκτικά”⁴³.

Τα προηγούμενα συντελούνται σε παγκόσμια κλίμακα, που αφορούν στο σύνολο δομών και σχέσεων, γνωστή “παγκοσμιοποίηση”, από τη σκοπιά μιας αναμενόμενης εξέλιξης του συντελεσθέντος καπιταλισμού με προεξάρχουσες τομές των «υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο και την εμπορευματοποίηση κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας, δημιουργίας και σχέσης»⁴⁴ και που αλλάζουν όχι μόνο τον πολιτισμό αλλά και θεσμούς και όρους πολιτικούς. Το πολιτικό σκηνικό παίρνει διαστάσεις εξελικτικές, επεκτατικές που μόνο με την εμπειρία μπορεί να περιοριστούν στα όρια του συγκεκριμένου και πραγματικού. Αυτό σημαίνει υποταγή του πολιτικού στην οικονομία, με συνέπεια την αποπολιτικοποίηση της πολιτικής⁴⁵ την κυριαρχία του τεχνοκρατικού λόγου και λογικής με ισχυρή νομιμοποίηση έναντι των πολιτικών αποφάσεων.

2.2. Συνδικάτα και κόμματα

2.2.1. Συνεργατικές Ομάδες Συμφερόντων

Το αποτέλεσμα της αλλαγής του πολιτικού σκηνικού, με την παγκοσμιοποίησης, όμως, έχει την εκφορά του στην ελάχιστη κομματικοποίηση των ομάδων συμφερόντων καθότι, και εδώ, το φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται εντονότερο στην Αριστερά, και αυτό φαίνεται από τις *συνδικαλιστικές παρατάξεις*⁴⁶, και έτσι οι ομάδες

---

⁴² στο ίδιο, σελ.46

⁴³ ό.π, βλ. υποσημ 18, σελ.51: «Το κόμμα μαζών εκφράζει τη σχέση κόμματος κράτος και χαρακτηρίζει τη δομή των δημοκρατικών πολιτικών συστημάτων. Ενώ το 1960, αρχή του πανσυλλεκτικού, με κοινά χαρακτηριστικά με αυτά του κόμματος μαζών, χαρακτηρισμένο ως “φορντισμός”, εκεί όπου ενώνονται ουσιαστικά δυο παραδοσιακά διαφορετικές μακροοικονομικές διαδικασίες, αυτές της παραγωγής και κατανάλωσης».

⁴⁴ στο ίδιο, σελ.53

⁴⁵ στο ίδιο, σελ.55

⁴⁶ Ε. Παπαβλασόπουλος, Μ. Σπουρδαλάκης, «Κόμματα, ομάδες συμφερόντων και οι μετασχηματισμοί στο σύστημα εκπροσώπησης. Πέρα από τις θεωρίες της κρίσης» στο Ξ.Ι. Κοντιάδης – Χ.Θ. Ανθόπουλος (επιμ), *Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος*, Αθήνα, 2008, Παπαζήσης, σελ. 291-

συμφερόντων υποβάλλονται στην πάλη και τον ανταγωνισμό μεταξύ των κομμάτων, αντί να διατηρούν τη δική τους οργάνωση και αυτονομία.

Ωστόσο, οι ομάδες πίεσης ή ομάδες συμφερόντων (ταυτόσημες έννοιες στην πράξη, με ευρύτερη την έννοια της ομάδας συμφερόντων) είναι τόσο απαραίτητες, όσο και τα κόμματα και συμβάλλουν το ίδιο στη λειτουργία του δημοκρατικού συστήματος, με μόνη διαφοροποίηση του λειτουργικού τους ρόλου: οι πρώτες κατέχουν αυτόν της άρθρωσης συμφερόντων και τα κόμματα αυτόν της εναρμόνισης.⁴⁷

Όλα τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα πως οι Ο.Σ περιβάλλονται από ατέλειες και χρίζουν προόδου και κινητοποίησης. Για αυτούς του λόγους, διαφαίνεται ένας αγώνας για οργάνωση αλλά και απεξάρτηση του συνδικαλιστικού κινήματος από τον κομματικό αλλά και κρατικό μηχανισμό. Παράδειγμα τέτοιου αγώνα αποτελούν οι δράσεις του εργοστασιακού κινήματος (1974-1977) μέσω του οποίου δημιουργείται η ΟΒΕΣ (Ομοσπονδία Βιομηχανικών Εργατοϋπαλληλικών Σωματείων) που στην πράξη όμως παρέμεινε εν τέλει μετέωρο⁴⁸.

Παρά τις προσπάθειες όμως για μια ισχυρή θέση των Ο.Σ στο προσκήνιο φαίνεται πως τα ισχυρά εμπόδια παρέμειναν στην επιφάνεια. Έτσι, οι κινητοποιήσεις των ΟΣ παραμένουν αδρανείς και η εξάρτησή τους από το κράτος ισχυρή. Αυτό, οδηγεί το συνδικαλιστικό πεδίο στην αφάνεια και την καταστολή κινητοποιήσεων στο όνομα των επιθυμιών της κυβέρνησης.

Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν, ότι τα κόμματα (κυρίως) αλλά και οι ομάδες συμφερόντων καταφέρνουν να κάνουν φανερή και έντονη την παρουσία τους στο ισχύον πολιτικό σύστημα μέσω της οργανωτικής τους δομής, πάντα όμως εναρμονισμένα και σε συνεργασία με τις δημοκρατικές εισηγήσεις και το μεταπολιτευτικό κράτος. Με αυτόν τον τρόπο, οι Ο.Σ ενστερνίζονται πλήρως τις προϋποθέσεις ένταξης τους στο σύστημα και την κοινωνία προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος τους, που είναι η θεσμοποίησή τους.⁴⁹

315, σελ. 298, όπου αναφέρεται στο Α. Τσακίρης (2004):181-184, για τις συνδικαλιστικές παρατάξεις και την κομματικοποίηση

⁴⁷ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Ομάδες πίεσης και Δημοκρατία*, Αθήνα, 7^η έκδ. Πατάκη, 2018, σελ.28

⁴⁸ Βλ. Ε. Παπαβλασόπουλος, Μ. Σπουρδαλάκης, *ό π.*, σελ. 299, όπου αναφέρεται (σχόλιο 24: Βλ σχετικά Γ. Κραβαρίτου – Μανιτάκη, 1986: 66-78)

⁴⁹ Ε. Παπαβλασόπουλος, Μ. Σπουρδαλάκης, «Κόμματα, ομάδες συμφερόντων και οι μετασχηματισμοί στο σύστημα εκπροσώπησης. Πέρα από τις θεωρίες της κρίσης» στο Ξ.Ι. Κοντιάδης – Χ.Θ. Ανθόπουλος (επιμ), *Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος*, Αθήνα, 2008, Παπαζήσης, σελ. 291-315

2.3. Κράτος και κόμματα

Το κράτος στην πορεία προς την αναδιάρθρωση του καπιταλισμού επέλεξε να συμπορευτεί με τις κυρίαρχες αστικές δυνάμεις για να ξεπεράσουν την καπιταλιστική κρίση υπερσυσσώρευσης, από το 1973, και να κερδοφορήσουν σε βάρος των λαϊκών συμφερόντων και της εργασίας. Ο στόχος φαίνεται να είναι η δημιουργία δικτύων απρόσιτων στο λαϊκό έλεγχο και η μη επαναφορά στο χώρο της εργασίας του ταξικού συσχετισμού, αλλιώς, το μη γόνιμο έδαφος της ταξικής πάλης, και η υπόσχεση υλοποίησης αυτών με ιδεολογική και πολιτική θωράκιση.⁵⁰ Επομένως, αφού οι διεκδικήσεις και τα λαϊκά αιτήματα προσαρμόζονται σε αυτήν την πολιτική, τότε και τα κόμματα συμμορφούμενα μέσα στη συγκυρία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, είτε περιστρέφονται γύρω από τη δίνη των εκλογικών αναμετρήσεων (και γι' αυτό οι δημοσκοπήσεις, οι χρηματοδότες και ισχυρά επιχειρηματικά συμφέροντα) οδηγούν την κούρσα της πολιτικής⁵¹ με ταυτόχρονη αποϊδεολογικοποίηση και κλονισμό εμπιστοσύνης στο πολιτικό σύστημα.

Η επόμενη στιγμή είναι αυτή των κομμάτων που ενώ απώλεσαν το ρόλο τους ως μηχανισμού άρθρωσης των συμφερόντων, καλούνται να επιδοκιμάσουν και να διαχειριστούν συνάμα την ευτέλεια της πολιτικής αλλά και της οργανωτικής τους μορφής και λειτουργίας.

Στην ενδεχόμενη απώλεια νομιμοποίησης των κομμάτων (γιατί η επιβίωσή τους φαίνεται να είναι ανθεκτική) τα προβλήματα εντοπίζονται, κατά τον Σπουρδαλάκη, στις βλέψεις και ευχές των συντηρητικών τάσεων, που εμφανίζονται ως νεορεαλιστές ευρωπαϊστές, με σοσιαλιστικό κομματικό πρόσωπο και με τη νέα άποψη περί τέλους των κομμάτων στην παρούσα «Διακυβέρνηση» και με παράλληλη δυναμική τον εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος.⁵²

Η μετατόπιση των κομμάτων από το κόμμα μαζών στο μέρος του κράτους και από τους πολίτες και την κοινωνία των πολιτών στο «πανσυλλεκτικό» κόμμα, με νέες μορφές πολιτικής κοινωνικοποίησης και κινητοποίησης, έχει και τη μετατόπισή τους σε ρόλο μεσολαβητή ανάμεσα στην κοινωνία και το κράτος, και τα προτάγματά του: (φυσικό επόμενο;) το κινήρι και η νομιμοποίηση των δικών τους συμφερόντων, και η

⁵⁰ Σ. Σακελλαρόπουλος, «Μεταλλαγές του κομματικού φαινομένου.....», Αθήνα, 2004, Καράγιωργα

⁵¹ στο ίδιο, όπου αναφέρεται σε : (Χάλαρης, Ψυχοπαίδης 2000:26-27)

⁵² Σπουρδαλάκης, Το κομματικό φαινόμενο....., 2003, σελ. 43-46

διαχείριση της κυβερνητικής εξουσίας και του κράτους να θεωρείται έργο και καθήκον τους. «Ο 21^{ος} αιώνας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ο αιώνας του κόμματος του παγκοσμιοποιημένου κράτους»⁵³

Συνοψίζοντας, η οργανική ένταξη των κομμάτων στο κράτος αποτελεί μία κυρίαρχη επιλογή των πολιτικών δυνάμεων της Μεταπολίτευσης, αφού τόσο η ΝΔ αρχικά⁵⁴, όσο και το ΠΑΣΟΚ στη συνέχεια⁵⁵, συγχωνεύονται με τους κρατικούς μηχανισμούς, και κυρίως, συντονίζουν την πολιτική τους στρατηγική με τα κυρίαρχα κρατικά προτάγματα.

Στα χαρακτηριστικά του κόμματος αυτού που εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή του και την πολιτική του προοπτική, με κρατικούς και όχι κοινωνικούς «πόρους», έρχονται να προστεθούν οι πολιτικές πρακτικές που, καθώς απέχουν πολύ από τις συλλογικές διαδικασίες, και με εναρμονισμένα με τη γραφειοκρατία και την τεχνοκρατική λογική, χαρακτηριστικά και του σύγχρονου κράτους- δημόσιου χώρου, είναι άτομα ‘προσωπικότητες’ με επαγγελματική δραστηριότητα. Με την απόσταση από την κοινωνία και την περιθωριοποίηση των μελών τους (αίτιο και αποτέλεσμα μαζί της αναδυόμενης αντι- πολιτικής και αντι-κομματικής στάσης) δείχνουν να γίνονται τα κόμματα κρατικοδίαιτα και ομοιάζουν, ως προς τη νοοτροπία και την πρακτική με κόμματα «καρτέλ».⁵⁶

2.3.1 Κόμματα – κράτος – Εργοδοτικές οργανώσεις

Η Β. Αρανίτου αναφέρει για το ίδιο θέμα, ότι, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 οι εξελίξεις, τόσο στους κομματικούς σχηματισμούς, όσο και στις ‘συνεργατικές ομάδες συμφερόντων’⁵⁷ βαδίζουν προς τη διαμόρφωση μιας ‘καρτέλ’⁵⁸ εκπροσώπησης.

---

⁵³ Βλ. στο ίδιο, σελ. 57

⁵⁴ Παπαβλασόπουλος, 2004, σελ. 4-33

⁵⁵ Σπουρδαλάκης, 1998, σελ. 55

⁵⁶ ό π., Σπουρδαλάκης, 2003, σελ. 60

⁵⁷ Αγροτικές ενώσεις, εργοδοτών, συνδικάτα: βασίζονται σε ιδεολογικό ή πολιτικό πρόγραμμα, έχουν σχέση με τα κόμματα και έχουν να επιλύσουν ζητήματα εργασιακών σχέσεων, με τους εργοδότες, και την πολιτική εξουσία, που είναι υπεύθυνη για την διευθέτηση των κοινωνικών προβλημάτων, έτσι τις ορίζει, η ίδια, αλλού: «Ομάδες πίεσης και Ομάδες Συμφερόντων» [Ομάδες πίεσης - Rackcdn.com](https://9b9ec758578b3ee0d46b-305404f9eb35eaf4130aa2d106c6a91c.ssl.cf3.rackcdn.com)
<https://9b9ec758578b3ee0d46b-305404f9eb35eaf4130aa2d106c6a91c.ssl.cf3.rackcdn.com>

⁵⁸ Αναφέρεται από την Αρανίτου (2018) ως δανεισμένος από την οικονομική επιστήμη όρος, με δική του εννοιολογική ισχύ στην πολιτική επιστήμη.

Αυτό σημαίνει τη μετατόπιση και των δύο μορφών εκπροσώπησης (εργοδοτικών οργανώσεων και συνδικάτων, καθώς και κομμάτων) τείνουν στην ενσωμάτωση των δομών τους από το κράτος και στην απομάκρυνση από την κοινωνία. Μια κοινωνία εκπροσώπησης που μετά τη συμφωνία του Μάαστριχτ, περνά μέσω του κοινωνικού διαλόγου, και ισχυροποιείται στην περίοδο της κρίσης ως σύστημα καρτέλ κράτους-οργανωμένων συμφερόντων.

Σταδιακά, έτσι, μέχρι την ισχυροποίηση αυτής της διευθέτησης, διακρίνουμε σχηματικά πέντε περιόδους στην περίοδο της Μεταπολίτευσης, και που σχετίζονται στην αρχή, τουλάχιστον, με τον εκδημοκρατισμό της κοινωνικής εκπροσώπησης, και αυτές είναι: 1981- 1992 (προετοιμασία για τη θεσμοθέτηση του κοινωνικού διαλόγου, και οργανωτικά), 1993- 1999 (η θεσμοθέτηση και η συμμετοχή στον κοινωνικό διάλογο), 2000- 2009 (κυριαρχία των εργοδοτικών οργανώσεων στον κοινωνικό διάλογο και στο, εν γένει, πολιτικό σύστημα) και τέλος, 2010 μέχρι σήμερα που διάγουμε την καρτέλ διαμόρφωση των σχέσεων αυτών.

Η σηματοδότηση αυτή της νέας εποχής, της ενσωμάτωσης της εργοδοτικής λογικής στις διαδικασίες του κοινωνικού διαλόγου, έχει ως πυλώνα τη συνταγματική θεσμοθέτηση και οικονομική στήριξη της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής (ΟΚΕ), που σύμφωνα με το άρθρο 82, παρ. 3 του Συντάγματος, 2001: *«Νόμος ορίζει τα σχετικά με τη συγκρότηση, τη λειτουργία και τις αρμοδιότητες της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής, αποστολή της οποίας είναι η διεξαγωγή του κοινωνικού διαλόγου για τη γενική πολιτική της χώρας και ιδίως για τις κατευθύνσεις της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, καθώς και η διατύπωση γνώμης επί των νομοσχεδίων και προτάσεων νόμων που παραπέμπονται σε αυτήν»*.⁵⁹

Στην προοπτική αυτή και στο επιχείρημα για ζητήματα που σχετίζονται με εθνικούς στόχους, πρακτικές ανταγωνιστικότητας, τόσο στο οικονομικό, όσο και στο πολιτικό πεδίο, συμμετέχουν ΣΕΒ και ΓΣΕΕ, μέσω του κοινωνικού διαλόγου. Το ότι συμβιώνουν αρμονικά πια, κράτος και κοινωνικοί εταίροι, με κοινές στάσεις και κοινό συμφέρον, αφού συνεχίζεται η ροή πόρων από το πρώτο προς τους δεύτερους, μας δείχνει τη στερέωση του συστήματος καρτέλ διευθέτησης στο πεδίο της κοινωνικής εκπροσώπησης. Το παράδειγμα της κοινής στάσης στο δημοψήφισμα του 2015, τον Ιούλιο, επιβεβαιώνει τους λόγους για τους οποίους όλοι οι κοινωνικοί

---

⁵⁹ Β. Αρανίτου, 2018, *ό π.*, σελ.284

εταίροι (εργαζόμενοι και εργοδότες), στήριξαν το «ΝΑΙ», ενώ τα γερμανικά συνδικάτα είχαν υποστηρίξει το «ΟΧΙ». Με λίγες λέξεις: γραφειοκρατικοποίηση, χρηματοδότηση, συναίνεση, μετασχηματισμοί στην οργανωτική δομή και, εν τέλει, αποκοπή από την κοινωνική τους βάση, είναι τα κριτήρια που θεμελιώνουν το σύστημα αυτό.

Κλείνοντας την περιγραφή αυτού του συστήματος, δεν μπορούμε παρά να φέρουμε μπροστά μας ζητήματα- αιτήματα διαχρονικά των συνδικάτων: αυτονομία και τη διεύρυνση των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Στο πρώτο, αυτή που αυτονομείται, τώρα, είναι η ηγεσία- χωρίς διάλογο με τα μέλη της, αλλά με τα στελέχη και Ινστιτούτα, που μαζί τους διαμορφώνει το πολιτικό πλαίσιο και τις θέσεις. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, τουναντίον, αποδυναμώνονται εσωτερικά στις επιμέρους οργανώσεις, (πρωτοβάθμιες και δευτεροβάθμιες). Όσο για το δεύτερο, τη διεύρυνση, επίσης παρεπόμενο της παθογένειας του πρώτου, αυτή συρρικνώνεται γιατί το μέλημά τους, της ηγεσίας, δηλαδή, η επιδιωκόμενη αυτονομία τους, είναι και η βάση της ισχυροποίησης και διατήρησης της κατάστασης αυτής, που θα τους επιτρέψει την αναπαραγωγή τους δια μέσου των κρατικών πόρων.

Κοινωνική και πολιτική εκπροσώπηση οδηγούν την κούρσα της εκπροσώπησης συμφερόντων, με το κράτος να νομιμοποιεί τις επιλογές του, επιλέγοντας για κοινωνικούς συνομιλητές του το καρτέλ των κοινωνικών εταίρων και όχι τους εκπροσώπους των κομμάτων, που και αυτοί τίθενται στην υπηρεσία των συμφερόντων.⁶⁰

2.4. Σύγχρονο Συνδικαλιστικό κίνημα: Ιδεολογία και προοπτικές

Στον καινοφανή βηματισμό του συνδικαλισμού διαφαίνεται συναίνεση ανάμεσα στα συνδικάτα και εργοδοσία αντί της παραδοσιακής συγκρουσιακής κατάστασης, μαζί με τη μείωση της δύναμης των συνδικάτων που οδηγούν σε αυτήν τη χαλάρωση του συγκρουσιακού κλίματος⁶¹.

---

⁶⁰ Αρανίτου Βάλια «Εργοδοτικές οργανώσεις και συνδικάτα στην Ελλάδα της κρίσης: προς μια “καρτέλ” διευθέτηση (:);», στο: Μ. Αγγελίδης-Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.) *Πρακτικά Συνεδρίου, Κοινωνική και Πολιτική Εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στη Δημοκρατία τον 21^ο αιώνα.*, Αθήνα, Τομέας Εκδόσεων του Ιδρύματος της Βουλής, 2018, σελ. 289-292

⁶¹ Γ. Κουζής, *ό π.*, «Τα βασικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος» (2007), σελ.338

Οι αλλαγές των εργασιακών σχέσεων στη δομή και στα όρια της εργατικής τάξης δεν οδηγούν στην εξαφάνισή της, ως ταξικό υποκείμενο, αλλά αντίθετα, αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος του ενεργού οικονομικού πληθυσμού με ενισχυμένες αφενός την εσωτερική κοινωνική διαστρωμάτωση και αφετέρου, την ανομοιογένεια των ταχυτήτων της.

Η διαφοροποίηση αυτή, με τις επακόλουθες εξελίξεις στην αγορά εργασίας, λόγω της μαζικής ένταξης γυναικών, κυμάτων μεταναστών, εισάγουν νέα δεδομένα από πλευράς φύλου, εθνο-φυλετικής προέλευσης, αλλά και κατάρτισης και δεξιοτήτων εκπαίδευσης, και απειλούν τόσο την ενότητα της εργατικής τάξης, όσο και αυτή των συνδικαλιστικών αγώνων και συλλογικής συνείδησης ως ιδιαίτερης και ξεχωριστής κοινωνικής τάξης. Η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια, προσωπική και επαγγελματική, συναντώντας και τις μεθόδους αποπροσανατολισμού που ενισχύουν την ενσωμάτωση της λογικής του επιχειρηματικού κέρδους, οδηγούν κατευθείαν σε ατομικές λύσεις με ταυτόχρονη αποδέσμευση από τη συνδικαλιστική, κοινωνική και πολιτική δράση, με βαρύνουσα εμφάνιση στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, λόγω του ρόλου του συνδικάτου ως διαμεσολαβητή με την εκάστοτε εξουσία, και των πελατειακών σχέσεων που απορρέουν από εκεί.⁶²

Με στοιχεία που παραθέτει από μετρήσεις σχετικά με την συνδικαλιστική πυκνότητα, αλλά και την ιδιαίτερη ιδεολογική συνοχή του (με διαφοροποίηση :το 16% των μισθωτών με μεγάλο ποσοστό εμπιστοσύνης, ενώ το 40% είναι αυτό αμφισβητεί ή δεν εμπιστεύεται και δεν αποτελεί μέλος των συνδικάτων), ο Βερναρδάκης έχει την άποψη- εκτίμηση ότι ήδη από το 1995 αρχίζει η κρίση εμπιστοσύνης και συνεχίζεται ως κάμψη και έλλειψη συμμετοχής το 2003- 2004⁶³.

Ο συνδικαλισμός υπολειπουργεί στη συμμετοχή με το μέγεθος στον ιδιωτικό τομέα, κυρίως, (αν και στο δημόσιο ατονεί επίσης) και σχετίζεται με το μέγεθος της επιχείρησης που καθορίζει και το βαθμό συμμετοχής.

Μια άλλη παράμετρος της μειωμένης συνδικαλιστικής συμμετοχής συναρτάται με το επίπεδο σταθερής απασχόλησης ή ελαστικοποίησης, καθώς και με την ηλικιακή γήρανση (η γενιά της μεταπολίτευσης- οι μεγαλύτερες ηλικίες έχουν το προβάδισμα

---

⁶² Δημήτρης Ι. Στρατούλης, *Οι εργασιακές σχέσεις στη δίνη του νεοφιλελεύθερου τυφώνα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005 κεφ. 3 σελ. 388-389

⁶³ Βερναρδάκης Χ., Μαυρέας Κ., Πατρώνη Β, «Συνδικάτα και σχέσεις εκπροσώπησης στην Ελλάδα 1990-2004» στο: *Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα (1974-2004) [Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα]*, Αθήνα, 2007 σελ.37-53 (σελ. 50)

στη συμμετοχή έναντι των μικρότερων ηλικιών, και με το πρόγραμμα της «εθελουσίας εξόδου» να υποβοηθά τη μεγαλύτερη συρρίκνωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας.

Επιπλέον, οι κοινωνικοί πυλώνες της εξαρτημένης μισθωτής εργασίας, άνεργοι και μετανάστες, ελάχιστη οργανωτική σχέση διατηρούν με τα συνδικάτα (5% και 10% κατά μέσο όρο, αντίστοιχα, η συμμετοχή) για την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα.

Και επειδή, όπως αναφέρει ο Δ. Στρατούλης: *«Η νεοφιλελεύθερη καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση έχει σοβαρές επιδράσεις στα όρια, στη σύνθεση, στη διαστρωμάτωση, στη συνοχή και στην ενότητα της εργατικής τάξης, στο βιοτικό της επίπεδο και στους όρους αναπαραγωγής της.... στο ρόλο, στο περιεχόμενο, στη λειτουργία, δομή και οργάνωση του συνδικαλιστικού κινήματος, γι' αυτό..... και η... η αναγκαιότητα της διεθνοποιημένης δράσης των εργαζομένων, απέναντι στην παγκοσμιοποιημένη δράση των πολυεθνικών επιχειρήσεων»*. Και επισημαίνει την ουσιαστική συμμετοχή των εργατικών συνδικάτων στην κινητοποίηση στο Σιάτλ., στο τέλος του 1999.⁶⁴ Άλλωστε αυτό σημαίνει και η διεθνοποίηση και ο συντονισμός με τα νέα κοινωνικά κινήματα (φεμινιστικό, δικαιωμάτων, καταναλωτικό....), και η συμμετοχή στο Παγκόσμιο και Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Φόρουμ.

Στην κάμψη που αφορά τα ελληνικά συνδικάτα, τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας τους, στη χρονική συγκυρία της κρίσης με κορύφωση την περίοδο των μνημονίων έχουμε να παρατηρήσουμε πως οι αδυναμίες αυτές, κυρίως εκσυγχρονισμού αλλά και στο σύνολό τους, αφορούν και χαρακτηρίζουν τη συλλογική δράση των εργαζομένων που τα βασικότερα χαρακτηριστικά του έχουν αναλυθεί παραπάνω. Για να διατρέξουμε τα ίδια βήματα της λειτουργίας των συνδικάτων στην Ελλάδα αρκεί να αναφέρουμε τους όρους που το καθιστά καθυστερημένο χρονικά και πολιτικά ευάλωτο στις παρεμβάσεις της κρατικής εξουσίας, τόσο πριν, όσο και μετά την Μεταπολίτευση. Στη σύντομη μνεία των συνδικαλιστικών δυσλειτουργιών έχουμε να παραθέσουμε τη χαμηλή συνδικαλιστική πυκνότητα, ολοένα μειούμενη, και μάλιστα, μέσα σε μια εικοσαετία κατά δεκαπέντε μονάδες, ενώ, αντίθετα, αυξάνεται ραγδαία η μισθωτή εργασία χωρίς την κατάλληλη υποστήριξη αυτής από τα συνδικάτα. Μάλιστα, οι παρατάξεις και το σύστημά τους είναι αυτά που επιβλέπουν τις

---

⁶⁴ Δημήτρης Ι. Στρατούλης, Οι εργασιακές σχέσεις στη δίνη του νεοφιλελεύθερου τυφώνα, Αθήνα, εκδ. ελληνικά γράμματα, 2005, κεφ. 3 (σελ.385-404) (και σελ.405-412

συνδικαλιστικές οργανώσεις, αποτελώντας έτσι τα εξω-συνδικαλιστικά πολιτικά κέντρα.⁶⁵

Επομένως, συνοψίζοντας: το συνδικαλιστικό κίνημα στη δεκαετία 1980 με τα χαρακτηριστικά που απέκτησε, θεσμικής αναγνώρισης και νομιμοποίησης, καθώς και προσπάθειας ένταξης και ενσωμάτωσης σε κυβερνητικούς σχεδιασμούς, παίρνει το σχήμα της μεγαλύτερης οργανωτικής του ανάπτυξης. Έτσι, με την καθολική κυριαρχία και των συνδικαλιστικών παρατάξεων που συνόδευσαν την άνθιση του συνδικαλιστικού κινήματος, με την αντικατάσταση της κρατικής κηδεμονίας, ή και κρατικής καταστολής (θυμίζουμε την ψήφιση του Ν. 330/76 που απαγόρευε απεργίες και νομιμοποιούσε το lockout), με το διεκδικητικό πλαίσιο να είναι η προστασία της εργασίας, έχει πάρει δυναμικές μορφές πάλης. Ωστόσο αυτή η πορεία του σταματάει σταδιακά στη δεκαετία 1990, αφού εκλείπουν τα χαρακτηριστικά της προηγούμενης ανθηρής περιόδου, αποβιομηχάνιση, αποκρατικοποιήσεις και εκκαθάριση μη κερδοφόρων κεφαλαίων στο βιομηχανικό προσκήνιο, με αποτέλεσμα και την αλλαγή κατεύθυνσης των σωματείων και ομοσπονδιών προς τη συνδιαχείριση απολύσεων, αναδιάρθρωση και εντατικοποίηση της εργασίας.⁶⁶

Έως και το 1999, από την εφαρμογή της συνθήκης Μάαστριχτ και με τον κοινωνικό διάλογο ως όπλο σχέσεων κράτους και εκπροσώπησης εργασίας, το αποτέλεσμα της μείωσης της συνδικαλιστικής πυκνότητας, «μειούμενη μέχρι το 1998 λόγω της ελάττωσης του απόλυτου αριθμού των μελών και μετά λόγω της αύξησης με μεγαλύτερους ρυθμούς του εργατικού δυναμικού»⁶⁷, και εδώ αναφέρεται συγκεκριμένα η Αρανίτου, είχε τα εξής αποτελέσματα: *«Τα συνδικάτα έχασαν περισσότερο από το 17% των μελών τους μεταξύ 1989 και 1997, ενώ η συνδικαλιστική πυκνότητα συνολικά έπεσε από 30% το 1989 σε λιγότερο από 25% το 1997».*

Στις ίδιες παθογένειες έρχονται να προστεθούν η οικονομική εξάρτηση των συνδικάτων από το κράτος και τους εργοδότες (η εξάρτηση από τον Οργανισμό

---

⁶⁵ Απόστολος Καψάλης, *ό π.*, Τα ελληνικά συνδικάτα στο περιβάλλον της οικονομικής ύφεσης και κρίσης, Μάιος 2016, σελ.7, όπου αναφέρεται Τσακίρης Θ., 2012

⁶⁶ Ανέστης Ταρπάγκος, «Το εργατικό κίνημα αντιμετώπιζε με τη λευκή Βίβλο (η συμβατότητα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, της καπιταλιστικής οικονομίας και της πλήρους απασχόλησης της εργατικής τάξης)», *Θέσεις*, τεύχ. 52, 1995, σελ. 48-52

⁶⁷ Βάλια Αρανίτου, «Εργοδοτικές οργανώσεις και συνδικάτα στην Ελλάδα της κρίσης: προς μια “καρτέλ” διευθέτηση (;)» Μ. Αγγελίδης-Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.) Πρακτικά Συνεδρίου, *Κοινωνική και Πολιτική Εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στη Δημοκρατία τον 21^ο αιώνα.*, Αθήνα, Τομέας Εκδόσεων του Ιδρύματος της Βουλής, 2018

Εργατικής Εστίας δείχνει αυτόν ακριβώς τον κρατικό παρεμβατισμό) που τα καθιστούν μη αυτοτελή και μη ανεξάρτητα και αυτόνομα κινήματα από την πολιτική σκηνή και δύναμη. Αυτή δε, η υστέρησή τους προκαλεί ρωγμές και στο πολιτικό και ιδεολογικό προφίλ τους και απώλεια της ταξικής τους διάστασης από τότε που έπαψαν να σχετίζονται με το παραδοσιακό συγκρουσιακό μοντέλο καθώς συναινετικά στοιχεία διείσδυσαν και αντικατέστησαν τις κινητοποιήσεις, διαδηλώσεις και απεργίες με τον διάλογο και την διαπραγμάτευση.

Η κατάληξη των συνδικάτων σε αναποτελεσματικά και αναξιόπιστα μπροστά στα μάτια του κόσμου της μισθωτής εργασίας, έρχεται, τόσο με το τέλος του συναινετικού μοντέλου των συλλογικών διαπραγματεύσεων, όσο και με το νέο μοντέλο που είχε επιλεγεί για την Ελλάδα, συνοδοιπόρο αυτού του μελλοντικού αυταρχικού μοντέλου διακυβέρνησης των λαών της Ευρώπης και υπερευέλικτου νέου εργασιακού προτύπου. Δηλαδή, ο κοινωνικός διάλογος, στήριγμα της σύγχρονης δημοκρατίας, απουσιάζει και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις ανατρέπονται με ταυτόχρονες επιβολές και πρωτοβουλίες του εργοδότη για μειώσεις αποδοχών και ευέλικτης μορφής απασχόλησης. Η αδυναμία αντίδρασης των συνδικάτων για να αποφύγουν τις μαζικές ατομικές συμβάσεις εργασίας, τις απεριόριστες μειώσεις αποδοχών επισείει και τους κινδύνους που πρέπει να συνυπολογιστούν, όπως είναι οι απολύσεις, η μείωση αποζημιώσεων των απολύσεων, η επίπονη και χρονοβόρα δικαστική προστασία για τον εργαζόμενο και για την ξαφνική και απροειδοποίητη απόφαση για την απόλυσή του ή και την ανεργία του.⁶⁸

Το πρώτο ξάφνιασμα από την επέλαση των ελίτ προς το μεταπολιτευτικό «κοινωνικό συμβόλαιο» αντικαταστάθηκε από μια έντονη αναβίωση του συγκρουσιακού κοινωνικού μοντέλου: διεκδικήσεις, απεργίες, καταλήψεις, διαδηλώσεις.

Αξίζει να δούμε ως μελέτη περίπτωσης της Χαλυβουργίας γιατί αποτελεί την μεγαλύτερη απεργιακή κινητοποίηση δεκαετιών της βιομηχανικής εργατικής τάξης. Η προσέγγιση εδώ φιλοδοξεί να ερμηνεύσει τόσο το σκληρό πρόσωπο και την ανυποχώρητη στάση της εργοδοτικής πλευράς, του συνολικού επιχειρηματικού κόσμου και της τρόικας όσο και τις δομικές ανεπάρκειες του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος που αντιστρατεύονταν η μία την άλλη πλευρά, ως θύματα με θύματα αλλά και το εν γένει πολιτικό και πολιτειακό σύστημα, το κράτος πρόνοιας,

---

⁶⁸ Απόστολος Κανιάλης, *ό π., Τα ελληνικά συνδικάτα στο περιβάλλον της οικονομικής ύφεσης και κρίσης*, Μάιος 2016, σελ.10-15

τις ιστορικές δημοκρατικές κατακτήσεις και ελευθερίες που όμως, τα τελευταία, έδωσαν βάση για πρώτη φορά σε κοινές κινητοποιήσεις και διεκδικήσεις από εργατικά συνδικάτα, συλλόγους αλλά κυρίως στη συνείδηση ευρύτερων στρωμάτων της κοινής γνώμης.

Με βάση αυτό το παράδειγμα, όπως και με το επόμενο, δηλαδή, «φράουλες και ατσάλι», θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε την αξία της αυθόρμητης κινητοποίησης με στόχο να καλύψει τα κενά του συνδικαλιστικού κινήματος που προκύπτουν από την απαξίωση της κυβέρνησης να το αναγνωρίσει θεσμικά και από την άλλη πλευρά από τις ίδιες τις οργανωτικές δυσλειτουργίες, εντός του, διαχρονικά.

Κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε αυτά τα δύο παραδείγματα για να προσεγγίσουμε το θέμα, και έχει σχέση με τις αδυναμίες της συνδικαλιστικής οργάνωσης της Αριστεράς και την αδιαλλαξία και στόχευση του νεοφιλελεύθερου κράτους για στήριξη του επιχειρηματικού κεφαλαίου και καθυστάθιση των εργασιακών δικαιωμάτων.

Γι' αυτό η παράθεση των παραδειγμάτων – επιχειρημάτων είναι από τη μεριά του βιομηχανικού εργάτη και συνδικαλιστικής οργάνωσης και από τη μεριά του αγρότη-εργάτη: Χαλυβουργία και Μανωλάδα (ατσάλι και φράουλες) ή οργανωμένο συνδικαλιστικό και αυθόρμητο κίνημα.

Ξεκινώντας από το πρώτο, θα ήταν παράλειψή μας, αν δεν αναφέραμε για τη χαλυβουργία λίγα ιστορικά στοιχεία, τα οποία αντλήσαμε από τους: Stelios Gialis & Andrew Herod ⁶⁹.

Ο χάλυβας, βασικό στοιχείο στην ιστορική γεωγραφία του ευρωπαϊκού καπιταλισμού και καταγωγή της ΕΕ (1951), ως μέσο σύνδεσης οικονομιών της Γαλλίας και της Γερμανίας και για την επίτευξη ειρήνης ανάμεσά τους, είναι ο κλάδος με σημαντικό αριθμό εργαζομένων, αλλά και με σκληρό ανταγωνισμό και απώλειες θέσεων από χώρες που προσφέρουν φθηνότερο ατσάλι (Κίνα, Ν. Κορέα), αλλά με τις τεχνολογικές καινοτομίες και εφαρμογές αυξήθηκε η παραγωγή με ταυτόχρονη μείωση της ανάγκης για εργασία. «*Το αποτέλεσμα είναι ότι στις μέρες μας παράγεται*

---

⁶⁹ Stelios Gialis & Andrew Herod «Φράουλες και ατσάλι: αγώνες εργατών στην Ελλάδα κατά των άτυπων και ευέλικτων μορφών απασχόλησης κατά την περίοδο της κρίσης» στο *Γεωγραφία της Εργασίας: Εργατική δράση, Ευέλικτη απασχόληση και Χωρικές ανισότητες*, December 2015, Edition: 1^η Publisher: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα (ΣΕΑΒ), Δράση 'Κάλλιπος'

μεγαλύτερος όγκος χάλυβα με λιγότερο από τον μισό αριθμό εργατών, από όσοι απασχολούνταν στον κλάδο στα τέλη της δεκαετίας του '60 (Eurofer, 2013)»

Αξίζει να αναφέρουμε και αυτό: «Είναι σημαντικό ότι ο όγκος της βιομηχανικής απασχόλησης στην Ελλάδα έχει επιστρέψει στα επίπεδα της δεκαετίας του '60, ενώ εκείνος της Ευρωζώνης βρίσκεται κοντά στα επίπεδα του 2007. Επίσης, το υποτιθέμενο υψηλό εργατικό κόστος στην Ελλάδα βρίσκεται σε πρωτική τάση από το 2009 και ήταν το 2012 χαμηλότερο απ' ότι το 2005, ενώ στην Ευρωζώνη συνολικά παρατηρήθηκε μια συνεχής αύξηση από την έναρξη της κρίσης το 2008».⁷⁰

Οι οικονομικές αλλαγές έφεραν μαζί τους επανεμφάνιση της μαχητικότητας των εργατών στην Ευρώπη (γενικές απεργίες, αλλά και δράσεις σε επίπεδο επιχείρησης και κλάδου, καθώς και μποϊκοτάζ σε χώρους εργασίας), αλλά το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα με τη μεγάλη αποσυνδικαλιστικοποίηση, καθώς και η σταδιακή απώλεια μιας ταξικά προσδιοριζόμενης προσέγγισης στα πολιτικά πράγματα, η οποία είχε αναπτυχθεί μετά τη μεταπολίτευση, όλα σημαίνουν πως ήταν δύσκολο για πολλούς εργάτες να περιορίσουν τα μέτρα λιτότητας, τα οποία είχαν επιβληθεί σαν αποτέλεσμα πίεσης από πιστωτές της Ελλάδας. Η προηγούμενη αναφορά που έγινε στην επισήμανση της Β. Αρανίτου, για τον κοινωνικό διάλογο και τη μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας, σε αριθμούς, δια φωτίζει κι εδώ το φαινόμενο.⁷¹

Ξαναγυρίζοντας στον χάλυβα, η Ελλάδα είναι η μία από τις δύο μόνο χώρες -η άλλη είναι η Βουλγαρία, οι οποίες έχουν χάσει τη μισή τους παραγωγή μεταξύ του 2008 και του 2012 (Eurofer, 2013). Ο κυριότερος λόγος είναι η μεγάλη πτώση στις κατασκευές κατοικιών, (μετά την άνθιση χάρη στη φούσκα του τομέα των ακινήτων, που δημιουργήθηκε από χρηματοπιστωτική κερδοσκοπία ακριβώς πριν από το 2008) οι οποίες στηρίζονταν κυρίως σε χάλυβα παραγόμενο στη χώρα μας, και όλα τα μεγάλα έργα υποδομής, οδοποιίας και άλλα, έχουν ανασταλεί εξαιτίας των μέτρων λιτότητας των διαδοχικών κυβερνήσεων.

Το αποτέλεσμα της μονομερούς απόφασης της Ελληνικής Χαλυβουργίας να μειώσει κατά 60% τόσο τους μισθούς όσο και τις ώρες δουλειάς στο εργοστάσιό του στον Ασπρόπυργο, στηριζόμενη και στην πρόσφατη εργασιακή νομοθεσία, η οποία

---

⁷⁰ Gialis Stelios & Herod Andrew, 2015, ό. π. σελ., 275

⁷¹ ό. π. σχόλιο 67

απορρυθμίζει με ευελιξία τις αγορές εργασίας, με το να παρέχει στους εργοδότες το δικαίωμα να επιβάλουν ‘μερική απασχόληση’ σε περιόδους όπου μια τέτοια επιλογή ‘δικαιολογείται’, ήταν η κήρυξη διήμερης απεργίας, από το εργοστασιακό σωματείο, για να πείσει τους εργοδότες να αποσύρουν το σχέδιό τους. Η αντίδραση των εργοδοτών ήταν άμεση και επιθετική: 36 εργάτες απολύθηκαν επί τόπου, ενώ σύντομα θα ακολουθούσαν άλλοι 160, από μια συνολική εργατική δύναμη 400 ατόμων. Κατά την ίδια εκείνη περίοδο, νέα νομοθεσία που ψήφισε η ελληνική βουλή αύξησε τον αριθμό των εργατών που μπορούν σύννομα να απολυθούν από τους εργοδότες μέσα σε ένα μήνα στο 5% του συνόλου των εργαζομένων τους. Επακολούθησαν, μετά μια σειρά από κυλιόμενες απεργίες που ανανεώνονταν σε εβδομαδιαία βάση από Γενικές Συνελεύσεις όλων των μελών του.

Αξιοθαύμαστα είναι τόσο η πλειοψηφία των εργατών που για μεγάλο χρονικό διάστημα (η πιο μακρόχρονη απεργία στη νότια ΕΕ) αρνούμενη κάθε συμβιβασμό με την εργοδοσία μέχρι περίπου 2 ή 3 εβδομάδες πριν από τη λήξη της, όσο και ισχυρό κίνημα αλληλεγγύης και δράσεις που οργανώθηκαν στην περιοχή και βοήθησαν στην οικονομική ενίσχυση.⁷²

Τρεις κορυφαίες στιγμές του κινήματος θα αναφερθούν, γιατί δεν είναι δυνατό να παρατεθούν όλες στιγμές δράσης: οργανώθηκε μια υποστηρικτική απεργία από το Τοπικό Εργατικό Κέντρο – ιδιαίτερα σημαντική η εμπλοκή του- μια δευτεροβάθμια εργατική ένωση που εκπροσωπεί εργάτες της περιοχής Ασπροπύργου-Ελευσίνας-Θριάσιου (είναι μία από τις πέντε πιο σημαντικές βιομηχανικές περιοχές στην Ελλάδα και περιέχει βιομηχανικές ζώνες, όπου κατοικούν τόσο εργατικοί όσο και μεταναστευτικοί πληθυσμοί)⁷³

Ακόμα, δεύτερο, μετά από τρεις μήνες πραγματοποιήθηκε μια υποστηρικτική απεργία σε περιφερειακό επίπεδο, μια απεργία που συμπεριλάμβανε ολόκληρη τη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας. Η στήριξη στην περιοχή ενισχύθηκε την Πρωτομαγιά του 2012, όταν σωματεία που εδράζονται στην Αθήνα οργάνωσαν μια διαμαρτυρία μπροστά από το εργοστάσιο του Ασπροπύργου και κάπου 15.000 διαδηλωτές συγκεντρώθηκαν εκεί. Τρίτον, οι χαλυβουργοί διέσχισαν περίπου 350 χιλιόμετρα από την Αθήνα, για να λάβουν μέρος σε τρεις διαδηλώσεις στον Βόλο,

---

⁷² Stelios Gialis & Herod Andrew (2015), σελ. 291. Τα στοιχεία που παρατίθενται αναφέρονται στους (Evripidou and Drury, 2013)

⁷³ ό π. , όπου αναφέρεται (Christofakis and Tsampra, 2012).

μπροστά από τα άλλα δύο εργοστάσια της επιχείρησης. Όσο βρίσκονταν εκεί, οι εργάτες του εργοστασίου στον Ασπρόπυργο προσπάθησαν να πείσουν τους συναδέλφους τους να συμμετάσχουν στην απεργία, ώστε να την μετατρέψουν από ‘εργοστασιακού επιπέδου’ σε ‘επιχειρησιακού επιπέδου’. Οι δύο πέτυχαν, ενώ η τρίτη δράση, όμως, η οποία επεδίωκε να αναπτυχθεί μια δια-χωρικά δικτυωμένη δράση σε όλα τα εργοστάσια της επιχείρησης, απέτυχε πλήρως. Αυτό συνέβη επειδή στα εργοστάσια του Βόλου το σωματείο παρέμεινε παθητικό, επαναλαμβάνοντας συνεχώς ότι οποιαδήποτε συγχρονισμένη απεργία ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία. Το ίδιο ισχύει και για το δευτεροβάθμιο (κλαδικό) σωματείο που εκπροσωπεί τους εργάτες μετάλλου και χάλυβα, την Πανελλήνια Ομοσπονδία Εργατών Μετάλλου, η οποία δεν ανέλαβε καμία σημαντική δράση, που θα μπορούσε δυνητικά να συμπεριλάβει όλες τις χαλυβουργίες της χώρας.

Δεν μπόρεσαν αυτές οι χωρικές πολιτικές και αντιθέσεις να υπερβούν τον τόπο και έτσι έγιναν ου-τόπος, όπως αναφέρει ο Σεφεριάδης, που θα παραθέσουμε αμέσως παρακάτω, αφού πριν αναδείξουμε το αντίθετο παράδειγμα, αυτό της αλληλεγγύης, όπου οι Hudson and Sadler (1983) απέδειξαν ότι στη διάρκεια των μακρόπνοων και μαχητικών απεργιών ενάντια στην αναδιάρθρωση της ευρωπαϊκής χαλυβουργίας στις αρχές της δεκαετίας του '80, οι αρχικές πράξεις δια-χωρικής αλληλεγγύης που οργανώνονταν από εργάτες διαφόρων εργοστασίων στη Βρετανία και τη Γαλλία ενάντια στα σχέδια ‘εξορθολογισμού’ του κλάδου μετατράπηκαν, μετά από μερικούς μήνες, σε μια χωρική πολιτική που επεδίωκε να ‘υπερασπιστεί τις θέσεις εργασίας στον δικό μας τόπο’.

Ο Σεφεριάδης παραθέτει και υποστηρίζει, όχι μόνο σε τόνους αλλά και σε ευρύτερους χώρους, έστω στην Ευρώπη, όπως παραθέτει συμπληρωματικά ο Γ. Χαραλάμπους, τα όρια του κινήματος:

Αν και είναι στενά συνδεδεμένο το εργατικό κίνημα με την έννοια του διεθνισμού (Α΄ Διεθνής, από την ίδρυσή της στα μέσα του 19ου αιώνα), εν τούτοις λίγη προσοχή έχει δοθεί σε διεθνιστικές θέσεις και δράσεις. Ο Σεραφείμ Σεφεριάδης τονίζει το διεθνιστικό εγχείρημα ως πηγή αναζωογόνησης του εργατικού κινήματος «εργατικής συλλογικότητας», γιατί διαφορετικά, στη σημερινή πολιτική και κοινωνική συγκυρία, αγκιστρωμένος (ο κάθε εθνο-κεντρικός συνδικαλισμός) στις τοπικές/χωροχρονικές του εκφάνσεις, «κινδυνεύει να καταστεί ένας μίζερος, εγγενώς ατελέσφορος και

υπολειμματικός, ου-τόπος». Μάλιστα αναλύει τον τύπο του κοσμοπολίτικου διεθνισμού, αξία τόσο ιδεατή, όσο και πρακτική, δηλαδή, ένας στόχος προς επίτευξη και όχι μια αυταπάτη, αλλά η απάντηση η πραγματική στην παγκοσμιοποίηση, με πρόθεση και παρέμβαση πολιτική.⁷⁴

Και εμείς θα προσθέταμε, ότι στήριγμα για έναν διεθνιστικό συνδικαλισμό είναι ο συντονισμός δράσης τόσο των πολιτικών, όσο και των συνδικαλιστικών δυνάμεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο, όπως το δίκτυο συνδικαλιστών του ΚΕΑ (Κόμμα Ευρωπαϊκής Αριστεράς). Και για την αλληλοτροφοδότηση αυτή: *«Ο συλλογικός σχεδιασμός του πολιτικού ανταγωνισμού από τα αριστερά εντός και για την Ε.Ε., καθίσταται μια μεγάλη και δύσκολη πρόκληση για κάθε ευρωπαϊκό σοσιαλιστικό όραμα. Πρόκειται για ζήτημα δομικό, δηλαδή συνυφασμένο τόσο με τις πολλαπλές πολιτικές ταυτότητες της Αριστεράς από τα ίδια τα γεννοφάσκια της όσο και με τη σημασία της εθνικής αρένας, της κεντρικότερης και πιο επιδραστικής αρένας για τους σκοπούς της πολιτικής κινητοποίησης. Η όποια προσπάθεια για (περαιτέρω) ενότητα της σημερινής Αριστεράς γύρω από ριζοσπαστικές λύσεις θα είναι πράξη μάλλον διαχρονικής και άρα ιστορικής σημασίας, όπως επίσης και εγχείρημα ιδεολογικής ανά-οριοθέτησης, παρά μια αποκλειστικά συγκυριακή στρατηγική περιπέτεια»,* όπως παραθέτει ο Γ. Χαραλάμπους.⁷⁵

Τονίζοντας τις ‘αδυναμίες’ των καιρών, για ακόμη μια φορά, : τον συνεχώς αυξανόμενο απο-συνδικαλισμό, την αλλοτρίωση, την εδραίωση της εργατικής γραφειοκρατίας και την υποταγή στη θέληση του κράτους και των εργοδοτών, θα ξαναπιάσουμε το νήμα των δυο παραδειγμάτων, που είναι στο δρόμο της ανάλυσής μας.

Έτσι, στην περίπτωση του Ασπρόπυργου το σωματείο, αφού συνειδητοποίησε ότι δεν είχε τη στήριξη των εργατών της Χαλυβουργίας στον Βόλο, προσπάθησε να αντισταθεί στη σταδιακή απομόνωση και περιθωριοποίηση της απεργίας του, με το να υποχωρήσει από τις αρχικές του διεκδικήσεις και να δηλώσει πως οι εργάτες θα

---

⁷⁴ Σεραφείμ Σεφεριάδης «Διεθνισμοί: Εννοιολογήσεις για το σύγχρονο Συνδικαλισμό», σελ. 446-462 στο: *Εργασία Και Πολιτική, Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα (1974-2004)* Αθήνα, 2007 10ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 18 - 21 Μαΐου, 2005

⁷⁵ Γιώργος, Χαραλάμπους, *«Τα ριζοσπαστικά αριστερά κόμματα και οι Ευρωεκλογές του 2019: Σχεσιακές επισημάνσεις επί της συγκυρίας» Το κείμενο είναι βασισμένο στη ομιλία του γράφοντα στο Ινστιτούτο ΕΝΑ, στις 19 Ιουνίου 2019 Διαθέσιμος στο <http://www.avgi.gr/article/10811/10033703/tarizospastika-aristera-kommata-kai-oi-euroekloges-tou-2019-schESIakes-episemanseis-epi-tes-synkyrias>*

επέστρεψαν στις δουλειές τους αν στο εξής σταματούσαν οι απολύσεις και αν η διεύθυνση αποδεχόταν ένα κοινά συμφωνημένο σχέδιο για σταδιακή επαναπρόσληψη όσων είχαν απολυθεί. Ο εργοδότης, όμως, αγνόησε αυτές τις υποχωρήσεις, συνέχισε να απολύει εργάτες και στη συνέχεια ανακοίνωσε τα επίσημα σχέδιά του να σταματήσει κάθε παραγωγή στον Ασπρόπυργο, εξαιτίας της απεργιακής δραστηριότητας.

Ποιο ήταν το αποτέλεσμα; Θα φανεί και μετά τις 'συζητήσεις' και εντολές του τότε Πρωθυπουργού με τον Εισαγγελέα και δυνάμεις των ΜΑΤ που έδωσαν βίαιο τέλος στην απεργία. Οι μισοί εργαζόμενοι γύρισαν στην εργασία τους. Με υποσχέσεις και για περισσότερους από την εργοδοσία, ενώ οι εργαζόμενοι στο εργοστάσιο του Βόλου είδαν πολύ κοντά και το δικό τους εργασιακό τέλος να πλησιάζει, στην αρχή ως εργάτες μερικής απασχόλησης. Όταν σταμάτησαν οι απεργίες, σταμάτησε και η παραγωγή και η επιχείρηση ανακοίνωσε το κλείσιμο του εργοστασίου, Ελληνική Χαλυβουργία, παράδειγμα που ακολούθησε και η ανταγωνίστριά της Χαλυβουργική. Το ίδιο ακολούθως συνάντησαν και οι εργαζόμενοι στο εργοστάσιο του Βόλου, παρά την παθητικότητά τους, ελπίζοντας να γλυτώσουν.

Τα δικά μας συμπεράσματα και αναλογίες, καθώς και οι ευθύνες των οργανώσεων και των κομμάτων (συγκεκριμένα μας ενδιαφέρει αυτή της Αριστεράς) θα επακολουθήσουν μετά και τη δεύτερη μελέτη περίπτωσης, της Μανωλάδας, για μια συγκριτική προσέγγιση.

Στη Μανωλάδα, λοιπόν, «κόκκινο χρυσό της Ελλάδας» όπως την είχαν επαινέσει για τις καινοτόμες αγροτικές επιχειρήσεις, και λόγω έντασης εργασίας (εποχιακό προϊόν), χρειάζονταν εργατικά χέρια και τα βρήκαν στους μετανάστες, που εργάζονταν σε άθλιες συνθήκες και με το φόβο λόγω της παράτυπης παρουσίας τους στη χώρα. Σε διαμαρτυρία τους και απεργία τους τριήμερη για γνωστοποίηση του ζητήματός τους υπέστησαν βία και ξυλοδαρμούς. Αλλά υποστηρικτές συνέδραμαν εκτός από τη δημοσιοποίηση του θέματος, (γιατί η τοπική αστυνομία κρατούσε σιωπηλή παθητική στάση) συνδικαλιστές, σωματεία, εργατικά Μέτωπα, ακόμα και από Αυστραλία και Ινδία. Έγιναν διαπραγματεύσεις, στηρίχτηκαν σε διεθνή δίκτυα, γιατί το ελληνικό κράτος ήταν ανίκανο να παράσχει τη βοήθεια που ήθελαν και νίκησαν. Οι εργάτες επέστρεψαν στη δουλειά έχοντας κερδίσει μια σημαντική αύξηση περίπου 20% στους μισθούς τους και κάποιες υποσχέσεις για βελτίωση των συνθηκών ζωής και στέγασής

τους. Αν και αυτό αποτελούσε μια αξιοσημείωτη νίκη, είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε, ωστόσο, ότι στη συνέχεια έκανε τους εργοδότες πιο επιθετικούς και τους εργάτες πιο μαχητικούς, αφενός ως αντίδραση στην επιθετικότητα των εργοδοτών και αφετέρου γιατί τους ενθάρρυναν οι ίδιες τους οι επιτυχίες. Για παράδειγμα, στην προσπάθεια διεκδίκησης νέων οφειλόμενων, στα μέσα του Απρίλη του 2013, τουλάχιστον είκοσι οκτώ εργάτες φράουλας πυροβολήθηκαν από φύλακες και μεταφέρθηκαν στο νοσοκομείο.⁷⁶

Θα επικεντρώσουμε σε τρία συμπεράσματα που εξηγούν και το διαφορετικό τέλος του μαχητικού αγώνα α) στους διαφορετικούς τύπους κεφαλαίου που είχαν να αντιμετωπίσουν οι εργάτες (εποχικός, έντασης, τεχνολογίας- οι τελευταίες επιχειρήσεις μπορούν να επιβάλουν διεθνικές στρατηγικές αναδιάρθρωσης στους εργαζομένους τους), β) στον ρόλο της τοπικής και δια-τοπικής αλληλεγγύης και δικτύωσης, και γ) στη χρονική συγκυρία του αγώνα, σε σχέση με τις τάσεις στον κλάδο τους, αλλά και στην οικονομία γενικά.

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις των δυο παραδειγμάτων αναδεικνύουν την αξία της εργατικής δράσης, συντονισμένης και ενθυλακωμένης σε διαχωρικά οργανωμένα δίκτυα αλληλεγγύης, ακόμα κι αν πρόκειται για περιθωριακές ομάδες, πρόβλεψη και για μελλοντικούς επιτυχείς αγώνες. Ο τρόπος αντίστασης στην επίθεση της επισφάλειας είναι το να γίνονται οι εργάτες ενεργοί δρώντες στη διαμόρφωση και συγκρότηση και αναδιάρθρωσης των αγορών εργασίας μέσα στο χρόνο.

Ενότητα Τρίτη

3. Μεταπολίτευση και Αριστερά

3.1. Η Πολιτική Ταυτότητα της Αριστεράς - Πρακτικές και δεσμεύσεις

---

⁷⁶ Stelios Gialis & Herod Andrew, (2015) ό. π. , όπου αναφέρεται: (Keep Talking Greece, 2013), σελ. 286

3.1.1 . Μεταπολίτευση: Δικαίωση για την Αριστερά (;)

Η αναγνώριση για τους ανθρώπους της ήττας του εμφυλίου, πολιτικής και ηθικής, δεν ήλθε ποτέ στην κοινωνική συνείδηση, και ως συνέπεια της δικτατορίας, επαναβίωσε το συναίσθημα της μνησικακίας «ressentiment», όπως αναφέρει ο Δεμερτζής,⁷⁷ αντί της ικανοποίησης του εκδημοκρατισμού της κοινωνίας. Η συναισθηματική φόρτιση αποκαταστάθηκε το 1981 με την έλευση του ΠΑΣΟΚ στη διακυβέρνηση καθώς η αγανάκτηση μπορούσε να εκφραστεί δημόσια και απρόσκοπτα χωρίς τον πολιτικό αποκλεισμό και περιθωριοποίηση της προηγούμενης περιόδου (πολλές φορές και αυτό-επιβαλλόμενης) για τα μικρομεσαία «μη προνομιούχα» στρώματα. Αυτή η σιωπή που είχε επιβληθεί όχι με βία και κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους, (συστηματική ερευνητική δουλειά άρχισε από τη Μεταπολίτευση του 1974 και μετά) είχε τις επιρροές της στη συλλογική μνήμη και συνείδηση αλλά και στις οργανωτικές αρχές της ελληνικής κοινωνίας, με έναν τρόπο όχι ευθύ και άμεσο αλλά με τη μορφή ενός κρυμμένου «πολιτισμικού τραύματος» που επανήλθε στη Μεταπολίτευση παρόλο που είχε λήξει το μετεμφυλιακό καθεστώς και είχαν προκύψει νέες πολιτικές ευκαιρίες: δικαιώματα και ελευθερίες, αλλά και νομιμοποίηση του κομμουνιστικού κόμματος, ίδρυση και άλλων κομμάτων, κατάλυση μοναρχίας και κατάρρευση δικτατορίας (οι λόγοι κατάρρευσης εστιάζονται περισσότερο στη δική της ανεπάρκεια για εξασφάλιση οικονομικής ανάπτυξης- εξαιτίας της πετρελαϊκής κρίσης του 1973 και του πολιτικού θέματος της Κύπρου - και λιγότερο στις αντιστάσεις της λαϊκής βάσης). Οι έννοιες της εθνικής «συμφιλίωσης» και Αντίστασης έφεραν το αντίστροφο αποτέλεσμα για τη συλλογική ταυτότητα της Δεξιάς συγκριτικά με αυτή της Αριστεράς, αφού αν και θύματα οι κομμουνιστές νιώθουν δικαίωση και ηθική υπεροχή σε αντιπαραβολή με τους νικητές αλλά ηθικά υποβιβασμένους δεξιούς. Έτσι το 1982 νοηματοδοτείται διαφορετικά για τα μέλη της Δεξιάς το καθεστώς του εμφυλίου, προκαλώντας στην αρχή αμηχανία και θυμό για την απώλεια των βεβαιωτήτων της αντικομμουνιστικής ρητορείας, της παραγνώρισης και αποκήρυξης της πολιτικής τους συμπεριφοράς και της βεβαιωμένης εθνικοφροσύνης τους. 1 Το Αριστερό Αντικαπιταλιστικό Κίνημα απέναντι στη Μεταρρυθμιστική Συμπαράταξη.

---

⁷⁷ Ν. Δεμερτζής, «Ο ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα» *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 2011 σελ.87

3.1.2. Οι συντεταγμένες της Αριστεράς

Για την πολιτική ταυτότητα της Αριστεράς, και πρώτα για τη συγκρότησή της, μέσα σε αδρές γραμμές, μπορεί να επισημάνουμε τα εξής:

Τρία ρεύματα- συντεταγμένες συναποτελέσαν τη βάση της: Το δεξιό ευρωκομμουνιστικό ρεύμα που κυριάρχησε πολιτικά στον ιστορικό χώρο της Κομμουνιστικής Ανανέωσης, το τριτοδιεθνιστικό - νεοσταλινικό ρεύμα που εκφράστηκε ιδεολογικοπολιτικά από τον χώρο του ΚΚΕ και το ρεύμα, με προσανατολισμό κεντρώο, της «υγιούς - μετριοπαθούς» ελληνικής σοσιαλδημοκρατίας που αποτυπώθηκε στο χώρο του ΠΑΣΟΚ. Με τη νίκη του στις εκλογές του 1985 και την κυβερνητική διαχείριση, το τελευταίο, προάγει τον εκσυγχρονισμό και θεσμοποιεί την ανασυγκρότηση (που ξεκίνησαν με το 27ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ στην ΕΣΣΔ), και ταυτοποιούνται αλλαγές και στα τρία πολιτικοκοινωνικά ρεύματα. Το αποτέλεσμα είναι στο προσκήνιο να βρίσκονται: Το ΚΚΕσ., μετά τη μετεξέλιξή του, από ιστορικό ανανεωτικό κομμουνιστικό σε ανοιχτά σοσιαλδημοκρατικό, με την πλειοψηφία της Ανανεωτικής Αριστεράς να συσπειρώνεται στην ΕΑΡ, και καθαρό πια από οποιαδήποτε κοινωνικοπολιτική αριστερή αντιπολίτευση.

Το ΚΚΕ με σαφές εκσυγχρονιστικό πρόσωπο και στοχεύοντας στην συμπαράταξη των αριστερών-προοδευτικών δυνάμεων με ένα καθαρό μεταρρυθμιστικό σχέδιο, απαλλαγμένο, κι αυτό, από οποιαδήποτε αριστερή αντικαπιταλιστική αντιπολίτευση προς το κυβερνητικό ΠΑΣΟΚ, και με παράλληλους άξονες πολιτικούς την αναπτυξιολογία, και επομένως, τον οικονομισμό.

Και το ΠΑΣΟΚ, «υγιές και μετριοπαθές» σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, τουλάχιστον αυτό προσπαθούσε να διαμορφώσει ή προς την ιστορική κατεύθυνση διαμόρφωσης της «υγιούς - εκλογικευμένης» ελληνικής σοσιαλδημοκρατίας, και με αντιπροσώπευση και σε διασύνδεση μ' ένα αντίστοιχο κοινωνικό ρεύμα με μια σταθεροποιημένη σχετικά συνδικαλιστική βάση στο εργατικό, αγροτικό και νεολαιίστικο κίνημα που κυμαίνεται ανάμεσα στο 20% και το 30%, και που εξ αντικειμένου αντιμετωπίζει ζήτημα συνασπισμού με την μεταρρυθμιστική Αριστερά

στο επίπεδο της κυβερνητικής διαχείρισης. Αυτά παραθέτει ο Αν. Ταρπάγκος για τις συντεταγμένες της Αριστεράς.⁷⁸

Η σημασία των ανωτέρω στοιχείων, για τη συμπαράταξη της Αριστεράς, και κάνει το σχολιασμό- κριτική ο ίδια, έχει την αξία της όχι ως πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων της Αριστεράς, αφού, εξάλλου, η λαϊκή παρέμβαση είναι ελάχιστη, τουλάχιστον για την ΕΑΡ, αλλά ούτε και για το ΚΚΕ. Χωρίς περαιτέρω αναφορές, γιατί δεν υπάρχει χώρος γι' αυτές τις πολιτικές πρακτικές, η κριτική γίνεται για να αναδειχτούν, μόνο, ως ένα εργαλείο πολιτικής που στοχεύει, κυρίως, στην αλίευση του ίδιου του λαϊκού κοινωνικού χώρου του ΚΚΕ, που είναι, έτσι κι αλλιώς ο στόχος του.

Η συνέπειά του, λοιπόν, εκεί εξαντλήθηκε στις υποσχέσεις περί επαναστατικής κομμουνιστικής δύναμης, δημιουργώντας, όμως, ταυτόχρονα την αντίφαση να κινείται σε ένα πεδίο, και μάλιστα να είναι και το κέντρο του, προδιαγεγραμμένο από την σαφώς ανοιχτή μεταρρυθμιστική, κυβερνητική δεξιά σοσιαλδημοκρατική πολιτική και πρακτική. Και πάντα, και στη συνέχεια εις βάρος των εργαζομένων, τα συμφέροντα των οποίων υποτίθεται ότι θα εκπροσωπούσε η Αριστερή Συμπαράταξη. Συνολικά, η συναινετική συνεύρεση γραφειοκρατικών κομματικών μηχανισμών, μακριά από το ζωντανό κοινωνικό κίνημα και την ταξική πάλη, μπορεί να σημαίνει μόνο υπερίσχυση των αστικών πολιτικών δυνάμεων, στην κατεύθυνση του κυβερνητικού μονεταρισμού, 1985- 1988. Και μάλιστα σε μια συγκυρία που το συνδικαλιστικό εργατικό κίνημα είχε ηττηθεί από την κυβερνητική διεύθυνση και η Αριστερά με την αυτοαναίρεσή της, την πολιτική, δίνει και το χτύπημα της κοινωνικής, σε αυτό το κίνημα, υιοθετώντας την εκσυγχρονισμένη (κεφαλαιοκρατική) ανάπτυξη.

3. 1. 3. Πολιτική Ταυτότητα και Διακυβέρνηση

Αποπειρώμενοι να προσεγγίσουμε την πολιτική κρίση που άρχισε στη δεκαετία του 1990, με την α-πολιτικοποίηση, όπως αναφέρει ο Σπυρδαλάκης, και τα έντονα φαινόμενα λαϊκισμού, όπως διαπιστώνει ο Κ. Σημίτης, με τις αιτίες του να

---

⁷⁸ Ανέστης Ταρπάγκος, «Το αριστερό αντικαπιταλιστικό κίνημα απέναντι στη μεταρρυθμιστική Συμπαράταξη», *Θέσεις, τεύχ.* 27, περίοδος: Απρίλιος – Ιούνιος, 1989

ευδοκιμούν στους μηχανισμούς στο εσωτερικό των πολυσυλλεκτικών κομμάτων, θα συναντήσουμε πολλές αντιφάσεις σε αυτή τη διαδρομή της πολιτικής αντιπαράθεσης περί λαϊκισμού, φαινομένου ιδεολογικού αλλά και πραγματικού, με τη συνεχώς αυξανόμενη έντασή του ως τις μέρες μας.

Γι' αυτό αναγκαίο, θεωρούμε να τονίσουμε την αρχή και τις αιτίες γένεσής του, ακόμα κι αν είναι ένας φαύλος κύκλος, με συγκρίσιμα στοιχεία «της κότας και του αυγού». Ο Σημίτης, συνεπής στον εκσυγχρονισμό, προτείνει ως απάντηση στην κρίση, και την αντιπαράθεση λαϊκιστών και εκσυγχρονιστών, μαζί με την αντιπαράθεση των κομμάτων. Εδώ, δεν θα χρειαστεί να δηλώσουμε ποια είναι η πλευρά του και ποιοι οι εχθροί του. Είναι, ή μάλλον, ήταν ο ίδιος εκτός του κύματος του λαϊκισμού, προετοιμαζόμενος για το τιμόνι της κυβέρνησης, και την ένταξη της χώρας μας στην ΟΝΕ, όταν υποστήριζε αυτά; Γιατί και σήμερα ο Πρωθυπουργός, Κυριάκος Μητσοτάκης, βλέπει..... και τη σκοτεινή πλευρά του λαϊκισμού απέναντι του, στην πλευρά της Αριστεράς και αξιωματικής αντιπολίτευσης – ΣΥΡΙΖΑ, που είναι, όμως, πρόσχημα για την επιβολή της πολιτικής του ενάντια στο λαϊκό και εργατικό κίνημα.. Η απάντηση θα δοθεί από τον Μ. Σπουρδαλάκη, για τότε αλλά και για τώρα, αλλά εμείς, εν προκειμένω, θα εξετάσουμε και τη σκοπιά του Ν. Μουζέλη, ενισχυτική και για την ιστορική πορεία του φαινομένου αυτού. Εκτός από τη θεωρητική του προσέγγιση, περί λαϊκισμού, ως νέου τρόπου ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες, ο Μουζέλης εξετάζει και κεντροποιεί ως κύριο χαρακτηριστικό των λαϊκιστικών κινημάτων την άμεση σχέση της ηγεσίας τους με τον κόσμο, χωρίς τη διαμεσολάβηση ενδιάμεσων δομών. Δηλαδή, και, επειδή μας τον δίνει, και μας βοηθά για τη διασαφήνιση στην οποία θα καταλήξουμε, γι' αυτό και θα παραθέσουμε τον βασικό ορισμό του Laclau⁷⁹ που:

«υποστηρίζει ότι όπως οι ταξικές διαιρέσεις και αντιφάσεις προκαλούν ταξικές “εγκλήσεις” (δηλαδή ιδεολογίες που εγκυλούν το λαό ως ταξικά υποκείμενα), στο πολιτικό επίπεδο η αντικειμενική διαίρεση μεταξύ λαού και συγκροτήματος εξουσίας προκαλεί λαϊκές εγκλήσεις. Για τον Laclau, λαϊκισμός είναι η άρθρωση λαϊκών

---

⁷⁹ Ν. Μουζέλης, Θ. Λίποβατς - Μ. Σπουρδαλάκης «Ο Λαϊκισμός» Εισαγωγή Κ Σημίτη, 1989, όπου αναφέρεται: Μουζέλης, σελ.2: στον Laclau (Politics and ideology in Marxist theory, 1977) <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PSPA343/%CE%9C%CE%9F%CE%A5%CE%96%CE%95%CE%9B%CE%97%CE%A3%20%CE%A3%CE%A0%CE%9F%CE%A5%CE%A1%CE%94%CE%91%CE%9B%CE%91%CE%9A%CE%97%CE%A3%20%28%CE%9F%CE%A0%CE%95%CE%9A%29%20%CE%9B%CE%B1%CE%B9%CE%BA%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%82.pdf>

εγκλήσεων/ιδεολογιών αντιθετικών προς το συγκρότημα εξουσίας. Στην περίπτωση που η ανταγωνιστική αυτή άρθρωση των λαϊκών ιδεολογικών στοιχείων πραγματώνεται από τις εκμεταλλεζόμενες τάξεις, τότε ο λαϊκισμός είναι αριστερού, 'προοδευτικού τύπου' ενώ στην περίπτωση που πραγματώνεται από περιθωριακές μερίδες των κυρίαρχων τάξεων, στην προσπάθειά τους να επανασυγκροτήσουν το «μπλοκ» της εξουσίας προς όφελός τους, τότε ο λαϊκισμός είναι αντιδραστικός (π.χ. ο φασισμός)».

Σε αυτή την περίπτωση, καταλήγει ο Μουζέλης, μπορεί να δει κανείς τα λαϊκιστικά κόμματα/κινήματα σαν ένα τρόπο ένταξης των λαϊκών τάξεων στην ενεργό πολιτική, διαφορετικό από τον «πελατειακό» και περισσότερο αυτόνομο και ενσωματικό. Και οφείλουμε να κάνουμε μια ακόμα επισήμανση για τον Μουζέλη, όπως ο ίδιος διευκρινίζει στα συμπεράσματά του: *«Πράγματι ακόμα και αν στραφούμε σε δικτατορίες λαϊκιστικού τύπου αυτές καταργούν τον πολιτικό πλουραλισμό μόνο, όχι και τον κοινωνικό. Απ' την άλλη μεριά ο φασισμός ισοπεδώνοντας κάθε αυτόνομο κέντρο και διεισδύοντας όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής, καταργεί και τον πολιτικό και τον κοινωνικό πλουραλισμό.*

«Άρα αντίθετα με τον Laclau, δεν βλέπω τον φασισμό σαν ένα τύπο λαϊκισμού», καταλήγει ο Μουζέλης.

Τέλος, αλλά όχι ως δευτερεύουσα προσέγγιση, μόνη και πλήρως σχετική με την Αριστερά και την παρούσα εργασία παραθέτουμε και τον προβληματισμό του Μ. Σπουρδαλάκη, που τονίζοντας την αμφισημία του όρου, όχι μόνο ως ιδεολογικό προσανατολισμό αλλά περισσότερο ως πολιτική πρακτική, κάνει τις απαραίτητες διευκρινίσεις: Καθώς αναφέρεται στο φαινόμενο, εντάσσοντάς το μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι, ιδιαίτερα στη χώρα μας, η ανάλυσή του απομακρύνεται από τις θεωρητικές ιδεολογικές συντεταγμένες και γενικότητες, αφού αυτές *«καλύπτουν σχεδόν κάθε σύγχρονο, ριζοσπαστικό πολιτικό κίνημα»* και επικεντρώνεται στον πολιτικό εκσυγχρονισμό, όχι τον αναγκαίο, αλλά αυτόν που στηρίζει και υποστηρίζει τον *«άκρατο επιθετικό ατομισμό»*, αποστρέφεται κάθε έννοια σχεδιασμού και συστηματικής οργάνωσης και απαιτεί λύσεις εδώ και τώρα, έξω ή παρά τους θεσμούς.

Και καθώς έχει ορίσει τα όριά του ο ελληνικός λαϊκισμός απέναντι στην ανάπτυξη ενός δημοκρατικού εκσυγχρονισμού θα σαρώσει στον αυταρχισμό του κράτους και θα γίνει το στήριγμά του με διάφορες πρακτικές, όπως: η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, η μετατόπιση σε μακρινά από τον πολιτικό και κοινωνικό έλεγχο πεδία, επομένως, στην πολιτική συγκυρία, και από την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, ενώ θα συναινεί προς μια συναινετική δημοκρατία που να αντλείται μέσα από φρέατα κορπορατιστικών πρακτικών. Ακόμα η απώλεια, ως ένα ουσιώδη βαθμό, των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων ενώ θα γίνονται αποδεκτές και θα νομιμοποιούνται οι ανισότητες της καπιταλιστικής αγοράς, ο τεχνοκρατικός λόγος της συναίνεσης αντί για τις γόνιμες πολιτικές αντιπαραθέσεις, με αποτέλεσμα τα κόμματα να καθοδηγούνται μέσω εμπειρικών τακτικών ελιγμών και χωρίς προγράμματα και σχεδιασμό να υποβαθμίζεται η έννοια του πολιτικού, περνώντας τελικά στην α-πολιτικότητα.

Σε αυτό το σημείο η μνεία στο λαϊκισμό θα δώσει μια εναργέστερη εικόνα και εξήγηση στην κριτική που δέχεται ο ΣΥΡΙΖΑ, ιδιαίτερα την περίοδο της διακυβέρνησής του (2015), μετά τη θεαματική του εκλογική άνοδο το 2012.

3.2 ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

3.2.1. Η Αριστερά και η Οργάνωση στο συνδικαλισμό

Στις Οργανωτικές μορφές της κινητοποίησης της εργατικής τάξης καθώς αναζητούσε τρόπους για να γίνουν πιο αποτελεσματικές οι διεκδικήσεις της, μπορούμε να επισημάνουμε, αναμφίβολα, πως ήταν, και είναι, ο προσανατολισμός και πρακτική της Αριστεράς

Ξεκινώντας αρχικά από τις απεργιακές επιτροπές, οι βιομηχανικοί εργάτες αναζήτησαν κατόπιν ένα μονιμότερο και σταθερότερο οργανωτικό σχήμα. Μέσα από αυτές τις διεργασίες αναδύθηκε αυθόρμητα το εργοστασιακό σωματείο, το οποίο συσπείρωνε την πλειοψηφία (συντριπτική πολλές φορές) των εργαζομένων, καθώς έδινε τη δυνατότητα σε όλους τους εργαζόμενους ενός εργοστασίου να συμμετέχουν στη λήψη των αποφάσεων ανεξάρτητα από την επαγγελματική ειδικότητα.

Το εργοστασιακό σωματείο ξεπερνούσε με αυτό τον τρόπο τον κατακερματισμό των εργαζομένων σε αμοιβεπαγγελματικά σχήματα και έδινε την ευκαιρία για την ενοποίηση και τη συνολικοποίηση των αγώνων, γιατί οι εργαζόμενοι δεν δρούσαν πλέον με την ιδιότητα του επαγγελματία αλλά, κυρίαρχα, με την ιδιότητα του μέλους της εργατικής τάξης.

Αυτό το ρόλο των σωματείων και της οργάνωσης καταθέτει και ο Αν. Ταρπάγκος,⁸⁰ επισημαίνοντας συγχρόνως και τις ελλείψεις του κόμματος της Ανανεωτικής Αριστεράς, αναλύοντας τις αποφάσεις του Συνεδρίου.

Οι αποφάσεις του ΚΚΕεσ στο συνέδριο 1984, αναφορικά με τη διέξοδο από την κρίση και την αναγκαία γι' αυτό μεταστροφή της οικονομικής πολιτικής φωτίζουν κυρίως την πλευρά της προστασίας και υπεράσπισης της απασχόλησης και της μείωσης της ανεργίας. Για τον λόγο αυτό, επειδή *«βασικό μέλημα των εργαζομένων τάξεων είναι η υπεράσπιση του δικαιώματος για δουλειά»* αναγκαίος θεωρείται ο συντονισμός και προσανατολισμός όλων των οικονομικών μέτρων να *«κατευθύνεται εκεί όπου επεκτείνεται η παραγωγική βάση της οικονομίας»*, με προτεραιότητες την *«ενίσχυση δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων... και προπαντός στην κατοχύρωση της ουσιαστικής συμμετοχής των εργαζομένων στις αποφάσεις»*.

Οι παραπάνω αποφάσεις συμπυκνώνουν το ενδιαφέρον της «ανανεωτικής» Αριστεράς τόσο για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της ελληνικής οικονομίας (ενδυνάμωση της εργατικής τάξης, επέκταση ιδιωτικού κεφαλαίου με ταυτόχρονη απελευθέρωση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και στρωμάτων από τα αδιέξοδα και στην εν συνόλω «εθνική οικονομία», για μια αξιοπρεπή συμπίεση στην ευρωπαϊκή κοινότητα) όσο και για ένα κράτος που με σεβασμό στην κοινωνική του αποστολή θα αντιμετωπίσει οικονομικά και πολιτικά την καπιταλιστική κρίση.

Όμως, το δεύτερο σκέλος βρέθηκε ανεπαρκώς εκπληρούμενο, χαμένο μέσα στα αδιέξοδα και τις αντιφάσεις. Στην κριτική που γίνεται για την πορεία του κόμματος προς τον σοσιαλισμό, οι αδυναμίες μιας αριστερής στρατηγικής για το εργατικό

---

⁸⁰ Ανέστης, Ταρπάγκος, αυγή, 1984, Κ.Ε ΚΚΕεσ. Εδώ ο συγγραφέας στέκεται απέναντι, αλλά και δίπλα, ή μέσα στις αποφάσεις του Συνεδρίου της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού, 1984, οι οποίες αποφάσεις παρεμβάλλονται εδώ εντός εισαγωγικών.

κίνημα επικεντρώνονται σε αυτό το σημείο ακριβώς όπου χωρίς τη συστράτευση με τις ίδιες του τις εργατικές δυνάμεις και τις «υπαναχωρήσεις» του στο βιομηχανικό και εμπορικό κεφάλαιο, το κόμμα της ανανεωτικής Αριστεράς φαίνεται να είναι ουραγός της κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ⁸¹, ενώ η σύνδεση αστικής ανάπτυξης και εργατικού ελέγχου εκτός από αντιφατική είναι και κοινωνικά ανέφικτη, αφού δείχνουν την απαρésκεια τους σ' αυτήν τόσο το βιομηχανικό κεφάλαιο όσο και οι εργατικές οργανώσεις.

Άλλωστε, το φαινόμενο των κλειστών επιχειρήσεων, η ανεργία και όλα όσα έχουν να κάνουν με μια συγκεκριμένη κοινωνική στρατηγική δεν φαίνεται να ωθούν σε κινητοποιήσεις και να είναι υπόθεση του λαϊκού κινήματος (όπως, η πρόταση για «φυγή», που είδαμε παραπάνω, σε νέες επενδύσεις και τομείς) αλλά αντίθετα αντιμετωπίζεται πολιτικά από την ίδια την στρατηγική του κεφαλαίου, χωρίς ανατροπή των παραγωγικών σχέσεων και των οικονομικών μηχανισμών που είναι προσανατολισμένοι στην φθορά των ζωντανών εργατικών δυνάμεων.

Έτσι όμως, σε καμία περίπτωση δεν υλοποιείται ο αναγκαίος μετασχηματισμός των κοινωνικών σχέσεων εκμετάλλευσης και υποτέλειας της εργατικής τάξης και φαίνεται πως ο δρόμος προς τον σοσιαλισμό εμπλουτίζεται συνεχώς με τις έννοιες: «εκσυγχρονισμός, εξυγίανση, ορθολογικοποίηση», αποτελώντας τη μοναδική εμφανή διέξοδο από την καπιταλιστική κρίση.

Η αντίληψη, αστική, συμμετοχική και αναπτυξιακή, του ρόλου της εργατικής τάξης στο δρόμο προς τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό ήταν πάντα η βασική στάση της Αριστεράς και γι' αυτό εκφράζεται, όχι ως πρωτότυπη ιδέα, στις αποφάσεις της ΚΕ ΚΚΕσ για το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα, ως εξής: *«να γίνει το συνδικαλιστικό κίνημα πραγματικό βάθρο της δημοκρατίας»*. Αυτό θα επιτευχθεί με μια *«συμμετοχή στον ευρύτερο αναπτυξιακό σχεδιασμό και στους κοινωνικούς ελέγχους, στον εκδημοκρατισμό και την ανάπτυξη»*, αλλά και η ενδυνάμωση και καθιέρωση *«του θεσμού των εργατικών συμβουλίων (συμβούλια προσωπικού επιχείρησης) με αποφασιστικό λόγο στις προσλήψεις, απολύσεις συνθήκες και υγιεινή εργασίας,*

---

⁸¹ Τοποθετήσεις του ΣΕΒ στα συνέδρια του 1981-84 για περιστολή των εργατικών δικαιωμάτων στις επιχειρήσεις και για διευκολύνσεις στους επιχειρηματίες για την ανάπτυξη και την επενδυτική τους δραστηριότητα.

ασφάλεια από ατύχημα και με δικαίωμα πληροφόρησης πάνω στις οικονομικές επιλογές της επιχείρησης».

Η κριτική που γίνεται στα ανωτέρω, για την εργατική πολιτική της «κομμουνιστικής ανανέωσης» αναφέρεται πρώτα στην αντίφαση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας των εργατικών δυνάμεων, αναπάντητη, αλλά και στο σύνολο του ταξικού αγώνα ανίσχυρη αντιμετώπιση, αφού δεν συμβάλλει στην απορύθμιση της δομής της καπιταλιστικής εξουσίας. Επιπλέον, για άλλη μία φορά η ανανεωτική Αριστερά συνοδοιπορεί με την κοινωνική κυβερνητική πολιτική του ΠΑΣΟΚ που είχε προηγηθεί με την καθιέρωση των κλαδικών και περιφερειακών συμβουλίων, έναντι των επιχειρησιακών συμβουλίων που προτείνει τώρα (1984).

Επειδή θεωρούμε ότι μέσα σε μια σφαιρικότερη προσέγγιση της Μεταπολιτευτικής Αριστεράς, ώστε να αξιολογηθούν συνάμα οι επιτυχίες και οι αδυναμίες της, καθώς και οι αντιφάσεις της, είμαστε υποχρεωμένοι να παραθέσουμε και τα παρακάτω: Αναγκαίο, εν πρώτοις να αναφερθεί και η σταθερότητα του ιδεολογικού προφίλ και στον προεκλογικό λόγο και στα προγράμματα των κομμάτων που διεκδικούσαν την εξουσία στη μεταπολιτευτική περίοδο. Μόνο μιλώντας για την κομμουνιστική Αριστερά σημειώνουμε: Με δυο λόγια, ο πολιτικός λόγος του ΚΚΕ δεν μεταβλήθηκε σημαντικά στη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου, παρά το γεγονός ότι εμπλουτίστηκε σε επίπεδο ιδεών και θεμάτων από την πρόσκαιρη συνεργασία του με άλλα κόμματα κατά την τριετία 1988-91. (Η Karakatsanis χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή (1989-90) ως τη δεύτερη φάση άμβλυνσης της πολιτικής της Αριστεράς). Το ΚΚΕ παρέμεινε προσηλωμένο σε έναν ιδιόμορφα αριστερό λόγο, στον οποίο συνυπήρχαν η ταξική θεώρηση της πραγματικότητας με τη συγκυριακή έμφαση στην ανάγκη ενίσχυσης της πολιτικής εξουσίας και, πιο πρόσφατα, την αντίθεση έναντι της ευρωπαϊκής προοπτικής της χώρας. Στις πολλές και ταχύτατες μεταβολές της μεταπολιτευτικής περιόδου το ΚΚΕ κέρδιζε σε ψηφοφόρους κρατώντας σταθερό το ιδεολογικό του προφίλ και αποφεύγοντας τις διαρροές σε άλλα κόμματα, αλλά έχανε ταυτόχρονα γιατί δεν προσαρμοζόταν όπως τα άλλα κόμματα που οι ταχύτατες εξελίξεις

συμπαρέσυραν τους ψηφοφόρους προς αυτά τα κόμματα που δέχτηκαν την προσαρμογή, αποφεύγοντας τη μονολιθικότητα.⁸²

Συναφή για τη σχέση της Αριστεράς με τα κινήματα, εκτός αυτής με το εργατικό κίνημα, που αναφέραμε παραπάνω, είναι και οι επόμενες: Ο Ν. Μαραντζίδης αναφέρεται στον έλεγχο και της ανάπτυξης αυτών από τα κομμουνιστικά ευρωπαϊκά κόμματα, αναγνωρίζοντας, ωστόσο, και ως γενική αποδοχή του «θετικού» ρόλου αυτών. Παραθέτει, λοιπόν, κι εμείς εδώ, αυτά που σημειώνει στην ΚΕ του 13^{ου} Συνεδρίου του το ΚΚΕ: «*Το ΚΚΕ υποστηρίζει ότι το μαζικό κίνημα πρέπει να λειτουργεί αυτόνομα και με αυτοτέλεια*», όμως, «*δεν είναι και δεν πρέπει να είναι κοινωνικά και πολιτικά ουδέτερο*»⁸³

Το είδος δηλαδή της επιζητούμενης συμμετοχής στα λαϊκά κινήματα που επιθυμεί το κόμμα είναι αυστηρά προκαθορισμένο, καθώς απαιτείται «εφαρμογή των αποφάσεων του κόμματος... με πρωτοβουλία, αποφασιστικότητα και ψυχραιμία». Ένας «ιμάντας μεταβίβασης» γίνεται το μέλος, πρώτα και τόσο, στο σκληρό πυρήνα, στο χώρο του εργατικού συνδικαλισμού (εργάτης – κομμουνιστής), όσο και στα άλλα κοινωνικά κινήματα, φεμινιστικό. Για το κομμουνιστικό κόμμα, θεωρεί ο Μαραντζίδης ότι, έχει την ισχύ, την οικονομική ενίσχυση, την ιστορία και τους μηχανισμούς. Όλα αυτά που μπορεί να προτάξει έναντι του αυθόρμητου, της ορμής και του ενθουσιασμού, ίσως και της συμπάθειας, που διαθέτουν τα μέλη του κοινωνικού κινήματος.

Και ακόμα, οι απώλειες του κόμματος, στην προσπάθειά του να παρέμβει για να ελέγξει το κίνημα είναι σημαντικές. Ωστόσο, για το λόγο αυτό το κόμμα προτιμά είτε την εσωστρέφεια, είτε τη σιωπή, τον συμβιβασμό, αλλά και ανοχή και τον προσεταιρισμό κάποιων από τις διηρημένες ομάδες του κινήματος (που συνήθως δεν έχει ομοιογένεια).

---

⁸² Γιάννης, Κωνσταντινίδης, «Μεταβολές στο περιεχόμενο των προεκλογικών προγραμμάτων των ελληνικών κομμάτων: η αξία της προσαρμοστικότητας» *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* Τομ. 24, 2004. σελ. 132-133 <http://epublishing.ekt.gr> | e-Publisher: EKT | Downloaded at 22/03/2021 17:36:25 | <https://doi.org/10.12681/hpsa.14722> (σελ. 105- 139)

⁸³ Ν. Μαραντζίδης «Πολιτικό κόμμα και κοινωνικά κινήματα: Η σχέση ανάμεσα στα κομμουνιστικά κόμματα της Μεσογειακής Ευρώπης και τα κοινωνικά κινήματα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, εκδ. Θεμέλιο, τεύχ. 8, Νοέμβριος 1998 σελ. 100-120

Στην ίδια γραμμή και η Μαρία Ρεπούση, επισημαίνοντας την αντίφαση, ακόμα και στον πιο δεκτικό για νέες ιδέες, χώρο, αυτόν της ανανεωτικής αριστεράς, τονίζει: «η συλλογικότητα και η αίγλη της Αριστεράς, το 'οικουμενικό' της όραμα, η ισχύς των κομμάτων και των παρατάξεων στην Ελλάδα του '74 και '75, δυσκολεύουν την αναζήτηση διεξόδων εκτός οργανωμένης αριστεράς».⁸⁴ Και αλλού: «Οι νέες ιδέες που κυοφορούνται στην οργάνωση της νεολαίας του Ρήγα Φεραίου συναντούν σημαντικές αντιστάσεις ....ως παραπονημένες με το στίγμα της έλλειψης μαρξιστικής και κομμουνιστικής καθαρότητας..... ύποπτες επιρροών «αστισμού»... εμφανίζονται σοβαρά προβλήματα στην επικοινωνία με τους 'άλλους' και τις 'άλλες' .... σοβαρά ζητήματα απομόνωσής τους».

Η κριτική στην Ανανεωτική Αριστερά γίνεται, εκ των έσω και με όχημα μια άλλη φωνή, του ποιητή Μανούσου Φάσση, από τον Μ. Αναγνωστάκη: «*Η Αριστερά όμως έπασχε από φίμωση και ανέβαλλε συνεχώς. Αυτής της περιόδου των ταλαντεύσεων, των παλινδρομήσεων και των αναστολών της Αριστεράς (πριν δηλαδή ταυτιστεί με το αποτέλεσμα των συμφωνιών της Δεξιάς, γιατί – φευ – στο τέλος έγινε κι αυτό)*». Και στο ίδιο: «*Ο Μ. Φάσσης αφού χαμογέλασε πικρά και είπε το περίφημο: Αχ ανανέωση, πόσα εγκλήματα διαπράττονται εν ονόματί σου, συνέχισε κατηγορηματικός και σαφέστατος, και μας εξήγησε αρκετά πράγματα που τότε αγνοούσαμε*».⁸⁵ Μια σκληρή κριτική από τον Μ. Αναγνωστάκη, αλλά χωρίς λόγια και με μόνο τα δικά του στα ποιήματά του, απευθυνόμενος είτε στον εαυτό του, ή σε άλλο πρόσωπο (προσωπείο), που κι αυτό αντιπροσωπεύει τον εαυτό του:

Αυτοί δεν είναι οι δρόμοι, από τη συλλογή «Η Συνέχεια»

Τεντώσου απορρίπτοντας των λόγων σου

την πανοπλία

Κάθε εξωτερικό περίβλημά σου περιττό

Και της Σιωπής το μέγα διάστημα, έτσι,

---

⁸⁴ Μαρία Ρεπούση, «Το δεύτερο φύλο στην Αριστερά. Ντοκουμέντα και μνήμες από τη φεμινιστική παρέμβαση στην οργάνωση του Ρήγα Φεραίου 1974-1978», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νοέμβριος 1998, σελ.121-153

⁸⁵ Σάββας Παύλου, «Ένας λίβελλος εναντίον του Μ. Αναγνωστάκη Ο ποιητής Μανούσος Φάσσης» *Καπα, Περιοδικό πολιτικής και κοινωνικής παρέμβασης της Αριστεράς*, 16/18 Σεπτεμβρίου, 1987

3.2.2. Από την πολυεπίπεδη Διακυβέρνηση στα Μνημόνια

Η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων δεν ήταν ένας κεραυνός εν αιθρία, τόσο για την Ελλάδα της κρίσης και των Μνημονίων, με τις γνωστές παθογένειες και στρεβλώσεις, όσο και για τους διεθνείς κοινωνικούς μετασχηματισμούς . "Οι μετασχηματισμοί, που έχουν μεταμορφώσει ουσιαστικά τις δομές και τις λειτουργίες του κράτους και έχουν διαμορφώσει τη "σχέση του με την κοινωνία μπορεί να περιγραφούν ως μετάβαση «από την κυβέρνηση στη διακυβέρνηση»"

Εξάλλου, η κρίση, εκτός των άλλων, *«αποτελεί όξυνση των σοβαρών ενδογενών δυσλειτουργιών ή αντιθέσεων που θέτουν σε κίνδυνο την αναπαραγωγή του συστήματος και το μέλλον του.»*⁸⁶.

Και επομένως χωρίς το βάρος του τυχαίου, του συγκυριακού, της δυσαρμονίας του συστήματος με το περιβάλλον - παρά τις εγγενείς αντιφάσεις του - έχει ευθεία αναφορά στο συσχετισμό κοινωνικών δυνάμεων και οι λύσεις θα αναζητηθούν στις κοινωνικές αξίες και ιδεολογίες, μακριά από μονοσήμαντους οικονομικούς καταναγκασμούς. Ή διαφορετικά, στις χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού αυτές οι κοινωνικές, πολιτικές, ιδεολογικές, πολιτισμικές μετατοπίσεις στερεώνονται από τη δεκαετία του 1980, ενώ στην Ελλάδα κάνουν την εμφάνισή τους μια δεκαετία αργότερα.

Όσο για τη "Διακυβέρνηση" οφείλει τη διαμόρφωσή της στις αρχές του νεοφιλελευθερισμού και την πολιτική κυριαρχία της "νέας δεξιάς" με χαρακτηριστικά που αποδομούν το "καταπιεστικό, σπάταλο και αναποτελεσματικό κοινωνικό κράτος" (Washington Consensus)- αναφέρεται ως (φονταμενταλισμός της αγοράς) και ενισχύουν το ρόλο των υπερεθνικών επιχειρήσεων, θεσμών και οργανισμών.⁸⁷

---

⁸⁶ Βάλια Αρανίτου, Ευθύμης Παπαβλασόπουλος, Μιχάλης Σπουρδαλάκης
«Από την πολυεπίπεδη διακυβέρνηση στο... Μνημόνιο: Το «χρονικό» μιας προαναγγελθείσας κρίσης»
Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 134-135, Α'- Β' 2011, 37-50 σελ. 39, όπου αναφέρεται:
(Πουλιαντζάς, χ.χ., σ. 23 επ

⁸⁷ Βάλια Αρανίτου, Ευθύμης Παπαβλασόπουλος, Μιχάλης Σπουρδαλάκης Από την πολυεπίπεδη... σελ.5-6

Η προσέγγιση και κριτική της σοσιαλδημοκρατίας σε αυτό το πρότυπο της διακυβέρνησης, σε μια προσπάθεια άμβλυνσης των ακροτήτων του παγκοσμιοποιημένου νεοφιλελευθερισμού, επικεντρώνεται στην εξιδανίκευση της "κοινωνίας των πολιτών", στη νομιμοποίηση των άτυπων κοινοτικών, εθελοντικών ή φιλανθρωπικών πρωτοβουλιών για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων, ήτοι στον "εκδημοκρατισμό της δημοκρατίας"⁸⁸. Αυτός ο "Τρίτος Δρόμος" συγκεντρώνει και την κουλτούρα του ατομικισμού σε βάρος και υπονόμηση της συλλογικότητας και αλληλεγγύης.

Με αυτόν τον τρόπο η πολιτική διάσταση της κρίσης νομιμοποιείται, ενώ συνεχίζεται η αμφισβήτηση των δημοκρατικών ιδεωδών του πολιτικού μας συστήματος και σε συμπόρευση με τον αναγκαίο "εξευρωπαϊσμό" έρχονται συνάμα και ο "εκσυγχρονισμός" και η "μεταρρύθμιση" να επαναπροσδιορίσουν τα όρια σχέσης δημοσίου- ιδιωτικού και να αναπροσαρμόσουν τις κρατικές δομές και λειτουργίες με την αγορά.⁸⁹

«Η αντίληψη αυτή, ωστόσο, σημειώνει ο Καραγιάννης, ⁹⁰μολονότι ενέχει ευεργετικές επιπτώσεις σε σειρά πεδίων της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, εντούτοις δεν επιφέρει κατ' ανάγκη και αυτομάτως τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Αν και σε κάθε περίπτωση απαραίτητος, εντούτοις ο εκσυγχρονισμός του κοινωνικοοικονομικού και ευρύτερα θεσμικού πλαισίου δεν αποτελεί επαρκή συνθήκη για να «ευθυγραμμισθεί» η χώρα με το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, καθώς και να μεταβληθούν γενικότερα οι συμπεριφορές και πρακτικές που τη χαρακτηρίζουν».

Οι νέες αυτές τάσεις - πολιτικές διακυβέρνησης υμνούν το ιδιωτικό "κυβερνάν" και συγχρόνως αδιαφορούν για τη δημοκρατική συναίνεση και συνοχή, ενώ με έμφαση στην τεχνοκρατικοποίηση δείχνουν το δρόμο της απολιτικοποίησης, της απομάκρυνσης από τους δημοκρατικούς θεσμούς πολιτικής και κοινωνικής εκπροσώπησης και φτάνουν κοντά στη ματαίωση της συμμετοχής.

---

⁸⁸ ό π : «Από την πολυεπίπεδη...» σελ 41, όπου αναφέρεται: (Giddens, 1998)

⁸⁹ στο ίδιο

⁹⁰ Καραγιάννης Γιάννης: «Κόμματα εξουσίας» και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα, 2007, σελ 69

Σύμφωνα με τον Otto Kirhheimer,⁹¹ βασικό χαρακτηριστικό των «πολυσυλλεκτικών» κομμάτων είναι ότι αποδυναμώνεται το ιδεολογικό φορτίο τους έτσι ώστε να προσελκύεται όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εκλογική πελατεία. Για το σκοπό αυτό, επιπλέον, εξαλείφονται οι αναφορές σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες ή συμμαχίες τους, ενώ επιχειρείται να ενισχυθούν οι δεσμοί με ομάδες συμφερόντων. *«Τέλος, επέρχονται ορισμένες κρίσιμες οργανωτικές μεταβολές, με τις ηγετικές ομάδες του κόμματος να ισχυροποιούνται σε σχέση με το απλό μέλος που, ολοένα και περισσότερο, παραγκωνίζεται από το επίκεντρο των διεργασιών».*⁹² Το δε κόμμα «καρτέλ», που προτείνεται ως ιστορική μετεξέλιξη του «πολυσυλλεκτικού» κόμματος,⁹³ *«οι R. Katz και P. Mair εντοπίζουν περαιτέρω οργανωτικές και ιδεολογικοπολιτικές μεταβολές: το κόμμα μετατρέπεται σε υποστηρικτή της κυβερνητικής πολιτικής, με επαγγελματικά κατά βάση στελέχη, και αναπτύσσει δεσμούς με τα ΜΜΕ στην προσπάθειά του να κατακτήσει ή να διατηρήσει την κυβερνητική εξουσία».*⁹⁴

3.3 Το Τέλος Της Μεταπολίτευσης και η Αριστερά

3.3.1. Για το τέλος της Μεταπολίτευσης

Στο ερώτημα, ή ευχολόγιο για το τέλος της Μεταπολίτευσης θα μπορούσαμε για άλλη μια φορά και με πρόσημο τη ματιά της Αριστεράς και το αποτύπωμά της, να παρατηρήσουμε: Θεμελιώδη ζητήματα που, εν πολλοίς έλυσε η Μεταπολίτευση ήταν, εκτός από τη δικαίωση, σε μεγάλο βαθμό, των αιτημάτων των ριζοσπαστικών

⁹¹ Γιάννης Καραγιάννης, «Κόμματα εξουσίας» και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τόμ.29, (1), :2007, σελ.61-89 <https://doi.org/10.12681/hpsa.14648>, Εδώ, σελ. 64

⁹² στο ίδιο, όπου αναφέρεται σχόλιο 6. Βλ. Ο. Kirhheimer, «Ο μετασχηματισμός των κομματικών συστημάτων στη Δυτική Ευρώπη»

⁹³ Πράγματι, και αναφέρεται ο Καραγιάννης (σχόλιο 26), βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Δικομματισμός, συναίνεση και σύγκρουση», Το Βήμα της Κυριακής, 23 Απριλίου 2000, « Για την τάση του σύγχρονου πολιτικού λόγου των «κομμάτων εξουσίας» να κινείται ανάμεσα στη διαταξική συναίνεση και στην ταξική σύγκρουση». οι αναφορές στην Κεντροαριστερά και στις όποιες ταξικές συνδηλώσεις αυτή αντιπροσωπεύει δεν αναιρούσαν την κυριαρχία ενός λόγου περί «εκσυγχρονισμού» και εθνικής προόδου. Πιστοποιούσαν απλώς την «πολυσυλλεκτική» λειτουργία του κόμματος που επιχειρούσε να αλιεύσει ψήφους χειριζόμενο ρητορικές στρατηγικές και διακηρύξεις οι οποίες αναφέρονται τόσο στη συλλογική συναίνεση για «οικονομική ανάπτυξη» όσο και στην ταξική σύγκρουση που ελλοχεύει ως προς τη μεθόδευση και οργάνωσή της.

⁹⁴ Βλ. ό π, Καραγιάννης , 2007, σελ. 66-67, σχόλιο 7

δημοκρατικών αγώνων, με τις ρίζες τους στη σκληρή, μακρά μετεμφυλιακή περίοδο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, και τη διατήρησή τους και εντυπωσιακή μαζικοποίησή τους τη δεκαετία του 1960, και η ικανοποίηση των αιτημάτων. Μεταξύ αυτών, ήταν η κατάργηση αυταρχικών και περιοριστικών νόμων του Εμφυλίου, με απαγορεύσεις στην ελεύθερη πολιτική δραστηριότητα των κομμάτων, και τη νόμιμη λειτουργία του Κομμουνιστικού κόμματος. Και εν συντομία: το ζήτημα της ανάμειξης του στρατού στην πολιτική, η αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και η επίλυση του πολιτειακού, με το βάθεμα να φτάνει στην εξάλειψη των καταλοίπων του Εμφυλίου, την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και τη δυνατότητα επαναπατρισμού των προσφύγων.⁹⁵

Ο Α. Μανιτάκης⁹⁶ χαρακτηρίζει το τέλος της μεταπολίτευσης ως σηματοδοτούμενο με την έλευση του μνημονίου το 2010, και με συνέπειες που έρχονται μαζί με τη νέα εποχή της παγκοσμιοποίησης, τόσο στην οικονομία όσο και στο πολιτικό σύστημα, και σαφώς και στην κοινωνική ζωή που με βεβαιότητα δεν θα είναι στις ράγες της κανονικότητας ή και της παροδικότητας αλλά θα συμπαρασύρει και την ισχύ και αξιοπιστία όχι μόνο της πολιτικής αντιπροσώπευσης αλλά και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Και ακόμα, συνεχίζει ο ίδιος, το τέλος της μεταπολίτευσης θα εκβάλλει στον κοινωνικό και εργασιακό χώρο ζητήματα ριζικά διαφορετικά, μακράν της ασφάλειας, βεβαιότητας, προστασίας και θα επισωρεύσει, συναρτώμενη πάντα με την παγκόσμια και ευρωπαϊκή οικονομική ύφεση και συγκυρία, καθώς και με τη νεοφιλελεύθερη λογική, μια πλήρη εξάρτηση της οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής αναπαραγωγής αλλά και συλλογική διαμόρφωση της πολιτικής ισχυρών κρατών και διεθνών οργανισμών, και για την Ελλάδα ως μέλος - συμμετόχο κράτος.

Ο Βούλγαρης⁹⁷ διακρίνει την εκπνοή της μεταπολίτευσης στο τέλος της δεκαετίας '90, και με στάδια της δημοκρατικής ομαλότητας πρώτα, και τελευταία της παγκοσμιακής ένταξης, έχει ως χαρακτηριστικό γνώρισμα το μοντέλο της μαζικής δημοκρατίας που εξυφαίνεται στα μαζικά κόμματα και συνδικάτα και κοινωνικές οργανώσεις με

---

⁹⁵ Αυγή, 24.07.19

⁹⁶ Antonis Manitakis, «Η κατάρρευση του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος, με επίκεντρο τη κρίση αξιοπιστίας της πολιτικής, την εποχή της αλληλο-εξαρτώμενης, παγκόσμια, και επιμερισμένης, ευρωπαϊκά, κυριαρχίας». Neapolis University Hephæstus Repository [http://hephaestus.nup.ac.cy/School of Law and Social Sciences Articles http://hdl.handle.net/11728/7367](http://hephaestus.nup.ac.cy/School%20of%20Law%20and%20Social%20Sciences/Articles/http://hdl.handle.net/11728/7367)

⁹⁷ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, 2013

κρατική ισχύ, παρέμβαση και πρόνοια, θεσμικά και κοινωνικά θεμέλια της δημοκρατίας.

Οι διαφορές μεταπολίτευσης και σταδίου παγκοσμιοποίησης για την Ελλάδα, με κοινό γνώμονα την αλλαγή, έχουν να κάνουν με το πολιτικό σύστημα στην πρώτη, τη μορφή πολιτεύματος δηλαδή που άλλαξε προς τον εκδημοκρατισμό, και την οικονομική ζωή στη δεύτερη, δημοσιονομική πολιτική και συνάμα στο κράτος, με μια αναγκαία ριζική μεταρρύθμιση. Αυτό που δεν θίχτηκε στη μεταπολίτευση, αλλά ενισχύθηκε (οικονομικό - κοινωνικό σύστημα) φαίνεται στη συγκυρία 2010, εποχή μνημονίων, να θέτει σε σοβαρή δοκιμασία το πολιτικό, κομματικό σύστημα λόγω των εγγενών αντιφάσεων του κενσσιανού προτύπου του κοινωνικού κράτους, όπως σημειώνει ο Γ. Βούλγαρης. Η πολιτική απογοήτευση και η κρίση εμπιστοσύνης προς τη Βουλή και τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, αλλά και τα κόμματα, που επήλθε με το τέλος της μεταπολιτευτικής περιόδου, οφείλεται στη διαπλοκή της οικονομικής με την πολιτική εξουσία και είναι ένα πλήγμα θεσμών προς πάσα κατεύθυνση (δικαστική εξουσία, Τοπική Αυτοδιοίκηση..) και κυρίως, εν ολίγοις, απαξίωση του πολιτικού συστήματος. Αυτή είναι και η μεγαλύτερη αντίφαση της μεταπολιτευτικής εποχής: αν ζούμε μια πραγματική δημοκρατία και κοινωνικό κράτος ή προσφεύγουμε στη φαντασία μας για να ξορκίσουμε το κακό, ζώντας εν κατακλείδι στην αβεβαιότητα και κοινωνική ανασφάλεια, και οδεύουμε προς έναν επανακαθορισμό σχέσεων του κράτους με την οικονομία αλλά και την κοινωνία και, κυρίως, προς μια ουσιαστική σχέση αντιπροσώπευσης.

3.3.2 Για μια ισχυρή κοινωνία των πολιτών

Ο Γκράμσι ανάμεσα στις πέντε αναγκαίες και "εκ των ων ουκ άνευ" πολιτικών θέσεων ξεχωρίζει και αυτήν της άνθησης του εργατικού συνδικαλισμού, συνδεδεμένη πάντα με την πολιτισμική "ηγεμονία" - το αντίπαλο δέος ταξικής ηγεμονίας - και διαχωρίζει μάλιστα την πολιτική κοινωνία, που δρα κατασταλτικά το καπιταλιστικό κράτος (αστυνομία, στρατός, νομικό σύστημα) από την κοινωνία των πολιτών (οικογένεια, συνδικάτα..) - η αρένα όπου συγκρούονται οι πάσης φύσεως ενώσεις και

οργανώσεις, επίσημες ή ανεπίσημες, από τα συνδικάτα και τα πολιτικά κόμματα ως τις εκκλησίες, τα σχολεία και τα πανεπιστήμια και όλες τις ομάδες συμφερόντων και ενδιαφερόντων⁹⁸ όπου μέσω της ιδεολογίας ή και της συναίνεσης επεκτείνεται η κυριαρχία του καπιταλιστικού συστήματος και με εξασφαλισμένη τη διακυβέρνηση των υποτελών τάξεων από τις κυρίαρχες, αφού ελαχιστοποιήσουν τη βία και τον εξαναγκασμό.

Οι άλλες τρεις είναι: Ο "ιστορικισμός" και η κριτική του "οικονομικού ντετερμινισμού" και κυρίως, και άμεσα συνδεδεμένο με το θέμα μας, οι "οργανικοί" διανοούμενοι εργάτες. Επειδή, όμως, οι εργάτες δεν ήταν σε θέση από μόνοι τους να αναπτύξουν την ιδεολογία και την ταξική συνείδησή τους σε τέτοιο βαθμό ώστε να προχωρήσουν μαζικά σε μια κοινωνική επανάσταση, ο Γκράμσι θεωρούσε αναντικατάστατο το ρόλο των «οργανικών διανοουμένων» που αναφέραμε.

Ο Γκράμσι πιστεύει στο κόμμα ηγεμόνα αλλά όχι στο κόμμα καθοδηγητή, ή διαφορετικά, ένα κόμμα που πλαισιώνει το κίνημα και αναδεικνύεται νικητής στο παιχνίδι της ηγεμονίας, με την επίτευξη της αυτοσυνειδησίας του προλεταριάτου.

Θεωρήσαμε ως αναπόσπαστο κομμάτι της εργασίας μας τη «μεσοπολεμική σκέψη» του Αντόνιο Γκράμσι γιατί όπως αναπτύσσει ο Άλκης Ρήγος⁹⁹, επίκαιρος γιατί και ο ίδιος τότε έγραφε «πώς μπορούμε να γίνουμε ελεύθεροι;» «πώς μπορούμε να γίνουμε ο εαυτός μας;», και ο τελευταίος: σε εποχές «κρίσης του δημοκρατικού αντιπροσωπευτικού συστήματος διακυβέρνησης και – ίσως ακριβώς γι' αυτό- κρίσης του αριστερού εργατικού κινήματος αμφισβήτησης.....».

Για τον Γκράμσι, λοιπόν, χωρίς αμφιβολία, η σχέση πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας πολιτών είναι μια «διαλεκτική δυναμική σχέση ταύτισης και ταυτόχρονα διάκρισης, και γι' αυτό η κοινωνία πολιτών είναι όχι μόνο συναινετική αλλά και συγκρουσιακή». Όχι ουτοπική, αλλά επαναστατική στην πορεία για την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. Επομένως, καταλήγει ο Ρήγος, μπορεί το εργατικό κίνημα να μην είναι το μοναδικό, είναι όμως ένας από τους βασικούς συντελεστές της αναζήτησης

---

⁹⁸Αθανάσιος Τσακίρης, *Η επικαιρότητα της σκέψης του Α. Γκράμσι για τα εργατικά συνδικάτα σε συνθήκες «νεοφιλελεύθερης Ηγεμονίας» και «παγκοσμιοποίησης»* Επιστημονικό Συνέδριο «Ο Αντόνιο Γκράμσι στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και τη θεωρία», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 30 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2007, σελ 3

⁹⁹ Άλκης Ρήγος, «Η επικαιρότητα του Γκράμσι και η έννοια της κοινωνίας των πολιτών», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ 31, Μάιος, 2008, σελ. 150-159

της ευρύτερης έννοιας του πολιτικού (κι εδώ μόνον διαφωνεί με τον Βούλγαρη που μιλάει περί εξαφάνισης αυτού) όπως είναι και η «διεύρυνση του αξιακού περιεχομένου του υποβαθμιζόμενου δημόσιου χώρου». Αυτή είναι η κοινωνία πολιτών του Γκράμσι: Στοχεύει στην αυτό-διαχείριση των πολιτών- παραγωγών, στην αυτοκυβέρνηση, στο συμπαγές κοινωνικο-πολιτικών όντων, στην «επανααπορρόφηση της πολιτικής κοινωνίας από την κοινωνία πολιτών»¹⁰⁰.

Κατά τον T.H Marshall τα ατομικά δικαιώματα του πολίτη δεν τίθενται υπό διαπραγμάτευση γιατί είναι ένα κοινωνικό συλλογικό δικαίωμα, το οποίο θα έπρεπε να θεωρείται δεδομένο. Άλλωστε, ο ίδιος θεωρούσε τον 20^ο αιώνα ως τον αιώνα εγκαθίδρυσης των κοινωνικών δικαιωμάτων, επιστέγασμα μιας σχεδόν νομοτελειακής πορείας αναγνώρισης και κατοχύρωσης των δικαιωμάτων του πολίτη που ξεκίνησε τον 18ο αιώνα. Με την συλλογική λοιπόν διαπραγμάτευση, όπλο του συνδικαλισμού, που αφορά ταυτόχρονα και την αγορά και το δικαίωμα του πολίτη σε μία πολιτισμένη ζωή, αναδεικνύεται ένας πειστικός αγώνας από τη μεριά των συνδικάτων να αποκτήσουν τα ήδη κεκτημένα φτάνοντας έτσι στην επιδιωκόμενη αποδοχή του ρόλου τους.¹⁰¹ Επομένως, ιδιαίτερα βαρύνουσα σημασία έχει «η επίδραση μιας ραγδαία αναπτυσσόμενης έννοιας των δικαιωμάτων του πολίτη στην δομή της κοινωνικής ανισότητας»¹⁰²

Τα αριστερά κόμματα, στην ιδεολογία τους, προτάσσουν την παραγωγή αγαθών με ένα κοινωνικό πρόσημο και την στήριξη ενός κράτους πρόνοιας με πωλώνες την φορολόγηση του πλούτου και την εξισορρόπηση των εισοδημάτων των πολιτών.¹⁰³

Για μια ενδυναμωμένη κοινωνία πολιτών στην ύστερη νεωτερικότητα, η συμβολή δυο διαστάσεων: κοινωνική και συστημική ενσωμάτωση, κατά Lockwood¹⁰⁴, και μάλιστα αυτή της αυτόνομης κοινωνικής ενσωμάτωσης, που και κατά Marshall, απαιτεί και προβλέπει τη «διάχυση ατομικών, πολιτικών, κοινωνικο-οικονομικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων σε όλους τους πολίτες»¹⁰⁵ και μάλιστα με ισόρροπη

---

¹⁰⁰ ό π. Ρήγος, 2008, σελ. 9

¹⁰¹ T.H Marshall T. Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Μτφ. Όλγα Στασινοπούλου, Αθήνα, Gutenberg, 2001, σελ. 104

¹⁰² Βλ., ό.π., σελ.121

¹⁰³ Βλ., ό.π., σελ.185

¹⁰⁴ Νίκος Μουζέλης – Γιώργος Παγουλάτος, «Κοινωνία Πολιτών και Ιδιότητα του Πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 22, Δεκέμβριος 2003, (Βλ. σχόλιο 1, σελ. 6) σελ.1-25

¹⁰⁵ στο ίδιο

δύναμη ανάμεσα στις τέσσερις αυτές θεσμικές σφαίρες, χωρίς την επικράτηση της μιας πάνω στις άλλες, ήτοι, την αποικιοποίηση.

Για την κοινωνία πολιτών, μεταπολεμικά και μέχρι το 1974, λοιπόν, γίνεται μια διπλή θεώρηση : είτε από πλευράς κοινωνικής ενσωμάτωσης (δικαιώματα πολιτών, ατομικά και κοινωνικά- (ενδεικτική αναφορά) με διώξεις ιδεολογιών και ανθρώπων αριστερών, με απουσία κεντρικού κράτους και κράτους πρόνοιας, που με τις επιλεκτικές αναδιανεμητικές πολιτικές διαμόρφωναν το πελατειακό κράτος), είτε από πλευράς συστημικής ενσωμάτωσης, με την επικράτηση ενός διάχυτου αποικισμού σε όλες τις θεσμικές σφαίρες από το κράτος και τα κόμματα (κομματοκρατία και πατρωνία, τόσο στην πολιτική, όσο και στην οικονομική σφαίρα). Όλα αυτά δημιούργησαν και παγίωσαν την «κοινωνική ευπάθεια» με τη γνωστή σε όλους καθιέρωση του παραδοσιακού ελέγχου που ασκούσαν οι πελατειακές σχέσεις στην πολιτική κοινωνία.¹⁰⁶

Κι ενώ είναι εμφανής και πασιδηλη η κυριαρχία της πολιτικής στην πρώτη μεταδικτατορική περίοδο, και στις δεκαετίες 1980 και 1990, στη σφαίρα των δικαιωμάτων των πολιτών, με σκοπιά αμφίπλευρη, κοινωνική και συστημική ενσωμάτωση, ή διαφορετικά: «πειθαρχημένη κοινωνική και πολιτική ολοκλήρωση: η στιγμή του κόμματος» στην πορεία προς την εδραίωση της δημοκρατίας (1981-1996, μέση μεταπολίτευση)¹⁰⁷ περνάμε από «την κυβέρνηση στη διακυβέρνηση»¹⁰⁸. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι που θα εξετάσουμε αμέσως παρακάτω, τονίζοντας προσέτι και προς το παρόν τη δύναμη των κομμάτων στην ελληνική ιστορική συγκυρία της μεταπολίτευσης. Για την ισχύ τους και την υπέρβαση του στενού τους κομματικού ορίζοντα στο δρόμο προς τα εκάστοτε κρατικά προτάγματα και την άσκηση της πολιτικής εξουσίας, είναι αναγκαίο να θέσουμε στα κανάλια της μνήμης

¹⁰⁶ στο ίδιο, σελ. 10-14

¹⁰⁷ Ευθύμης Παπαβλασόπουλος, «Οι μεταμορφώσεις της Ελληνικής (Κέντρο)Δεξιάς στην Έποχή των ραγδαίων αλλαγών'» στο: Μ. Αγγελίδης-Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.) Πρακτικά Συνεδρίου, *Κοινωνική και Πολιτική Εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στη Δημοκρατία τον 21^ο αιώνα.*, Αθήνα, Τομέας Εκδόσεων του Ιδρύματος της Βουλής, 2018 σελ. 262

¹⁰⁸ Βάλια Αρανίτου, Ευθύμης Παπαβλασόπουλος, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, «Από την πολυεπίπεδη διακυβέρνηση στο... Μνημόνιο: Το «χρονικό» μιας προαναγγελθείσας κρίσης.» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134-135, Α'- Β' 2011, σελ. 37-50 Βλ. σελ.40: «Η «Διακυβέρνηση» οργανώνεται στο πλαίσιο που διαμορφώνει η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού και η πολιτική κυριαρχία της νέας δεξιάς και είναι: α) η συστηματική αποδόμηση του «καταπιεστικού, σπάταλου, αναποτελεσματικού κοινωνικού κράτους» (*Washington Consensus*) και β) η ενίσχυση των διεθνών και περιφερειακών πολιτικών δομών και, ιδίως, του ρόλου των υπερεθνικών επιχειρήσεων και των υπερεθνικών οικονομικών θεσμών και οργανισμών (*Hall, Biersteker 2002*), οι οποίοι συντονίζουν τις σχετικές διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης, κάτι που φαίνεται να υπονομεύει το ρόλο και την ισχύ του κράτους-έθνους».

και την κλασική διατύπωση του Γκράμσι «Όταν μιλάει κανείς για ένα κόμμα αφηγείται στην πραγματικότητα την ιστορία της κοινωνίας και του κράτους στην ολότητά τους από μια ορισμένη ταξική και ιδεολογική σκοπιά»¹⁰⁹. Ευκαιρίας δοθείσης, αναφερόμαστε στην «κομματικοποίηση» που στη διαδικασία πολιτικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης στην εξέλιξη του αστικού κράτους, συναντά τον αντίστοιχο ορισμό και ανάλυση του Ν. Πουλαντζά για τον «αυταρχικό κρατισμό» με το «ενιαίο μαζικό κόμμα του κράτους» να αποτελεί το ευνοϊκό του εργαλείο.¹¹⁰

Αυτή, δηλαδή, η ανισορροπία ανάμεσα στους τομείς, με την ισχύ τώρα (από τα μέσα δεκαετίας του 1990) της οικονομικής σφαίρας πάνω στις άλλες, και με συνέπειες την έντονη αναγκαιότητα για προσαρμογή των εσωτερικών κοινωνικοπολιτικών αντιστάσεων στις διεθνείς και μακροοικονομικές πιέσεις- κεντρική αντιπαράθεση και για την Ελλάδα, έστω και καθυστερημένα σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη, με αποτέλεσμα την απίσχνανση της επιρροής του κράτους και της κομματοκρατίας (είχε ήδη αρχίσει να διαχέεται η πολιτική αποϊδεολογικοποίηση, ο δημόσιος κυνισμός και οι αυξανόμενες ευκαιρίες απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα) έναντι της διεθνοποιούμενης ιδιωτικής οικονομίας¹¹¹ που έπαιρνε το προβάδισμα. Η ίδια στροφή παρατηρείται και σε άλλους τομείς που ήταν καταφύγιο, ή ορμητήριο, πελατειακού ελέγχου (χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, Μ.Μ.Ε., δημόσια έργα, κάποιοι βιομηχανικοί κλάδοι) και τώρα υπό την επιρροή των ανταγωνιζόμενων (ή και κάποτε συμπραττουσών δυνάμεων) της ιδιωτικής οικονομικής σφαίρας, με συνέπειες και στην κοινωνία των πολιτών, που τώρα, εν προκειμένω αποικείται από το ιδιωτικό κεφάλαιο, με ολιγοπωλιακές προτιμήσεις και πολιτικές, τρόπον τινά, συμπράξεις.

Συνολικά, η κοινωνία των πολιτών χειραφετήθηκε πολιτικά στην πρώτη μεταδικτατορική περίοδο με τη διάδοση και κατάκτηση ατομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών δικαιωμάτων. Στην ύστερη όμως μεταδικτατορική περίοδο η κοινωνία των πολιτών οδηγήθηκε κάτω από τον έλεγχο της αγοράς της ιδιωτικής οικονομίας με παράλληλη απώλεια της ισχύος του κράτους.

3.3.3 Μετάβαση στο σήμερα και δημοκρατία

¹⁰⁹ Βλ. Παπαβλασόπουλος, *ό π.*, 2018, σελ.260 (σημ. 2)

¹¹⁰ *στο ίδιο*, σελ. 263

¹¹¹ Βλ. Μουζέλης, Παγουλάτος, 2003 , σελ. 15-25

Για ένα κράτος δημοκρατικό, όπου στη σύγχρονη περίοδο αναφέρονται ζητήματα που έχουν να κάνουν με τα αδιέξοδα της μετα-δημοκρατίας και τη διεύρυνση και ένταση των κοινωνικών ανισοτήτων, οι πολιτικές θέσεις που θα μπορούσαν να προσφέρουν το έδαφος για διαπραγμάτευση και αξιολόγηση των σχέσεων ανάμεσα στη δημοκρατική δομή της αντιπροσώπευσης και την κοινωνική πολιτική.

Αναγκαίο είναι να θυμηθούμε αρχικά τις θέσεις του Πουλαντζά, συμβολή στέρεα για τη συμπόρευση θεωρίας και πράξης του πολιτικού νεοφιλελευθερισμού, που παγιώθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και ενδυναμώνεται μέχρι τις μέρες μας, με τη διακυβέρνηση.

Και στις δυο περιπτώσεις μια γενική θεωρία, είτε περί κράτους, είτε διακυβέρνησης αποφεύγεται, αφού ακόμα κι αν βάση μας είναι η μαρξιστική θεωρία, η έννοια και το περιεχόμενο, καθώς και ο χώρος του πολιτικού και οικονομικού, αλλάζουν ανάλογα με τους διαφορετικούς τρόπους παραγωγής.

Αναφέρει λοιπόν ο Πουλαντζάς, σε μια συζήτηση – συνέντευξή του¹¹². Επειδή η δομή του κράτους ανταποκρίνεται στην αστική εξουσία και οι λαϊκές μάζες εμπλέκονται στο καπιταλιστικό κράτος και προσπαθούν με όπλα, από την αντίσταση μέχρι την «επιδείνωση των εσωτερικών αντιφάσεων του» δεν έχουν τη δυνατότητα μιας αυτόνομης εξουσίας που να αντικαταστήσει το ίδιο το «μονολιθικό μπλοκ», όπως το ονομάζει σχηματικά, παρά μόνο με συγκεντροποιημένες λαϊκές αντιεξουσίες, να θεσμοποιήσουν το αντι-κράτος και να αντικαταστήσουν το καπιταλιστικό.

Αυτό θα επιτευχθεί, όχι, βέβαια με έναν αγώνα που θα στοχεύει στην αντικατάσταση του αστικού με το εργατικό κράτος, σημειώνει ο Πουλαντζάς, αλλά έναν αγώνα που να μεταμορφώνει βαθιά με λαϊκές εξουσίες και δημοκρατικές δομές, αλλά κυρίως με νέα μορφή εξουσίας. Και εννοεί, όπως διευκρινίζει, καταλήγοντας, ο ίδιος: *«Δηλαδή μια κατάληψη της εξουσίας ή μάλλον της κυβέρνησης από την αριστερά και ταυτόχρονα μια μαζική κινητοποίηση των λαϊκών μαζών. Γιατί όπου δεν θα υπάρχει λαϊκή κινητοποίηση, θα έχουμε μια νέα σοσιαλδημοκρατική εμπειρία. Η αντίθετα θα υπάρξει μια μεγάλη κινητοποίηση των λαϊκών τάξεων, που θα συνυπάρξει με μια κυβέρνηση της αριστεράς, κάτι που προϋποθέτει επίσης μια σειρά από σημαντικές αλλαγές μέσα στον κρατικό μηχανισμό. Όταν δηλαδή η αριστερά θα μπει επικεφαλής του Κράτους θα*

---

¹¹² Νίκος Πουλαντζάς, «Το κράτος και η μετάβαση στο σοσιαλισμό», *Συζήτηση του Νίκου Πουλαντζά με τον Henri Weber, Θέσεις Τεύχος 27, περίοδος: Απρίλιος - Ιούνιος, 1989*

καταλήξει (εκούσια ή ακούσια) στην εφαρμογή ορισμένων μέτρων για τον εκδημοκρατισμό του Κράτους».

Το σημερινό νεοφιλελεύθερο κράτος απαντά στην εν λόγω μορφή του κράτους προς τον εκδημοκρατισμό, με εντατικές τάσεις περιορισμού της διασφάλισης της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας (για το λόγο αυτό και την ερμηνεύει, ή αποπειράται, με χυδαίες θεωρητικές προσεγγίσεις –μεθερμηνείες, ως «λαϊκισμού», αναφέρει ο Δ. Γράβαρης¹¹³), «με την κυριαρχία ενός δημόσιου λόγου, μονοσήμαντου – μονοδιάστατου και τεχνικού». Και εκδηλώνεται στους κατ' εξοχήν μηχανισμούς πολιτικής εκπροσώπησης, στα πολιτικά κόμματα, σε βάρος αυτής και με την αντίφαση: ενώ από τη μια απομακρύνονται τα πολιτικά κόμματα από τους εκλογείς τους, από την άλλη ενισχύονται οι τεχνοκρατικές δομές τους. Οι δε μηχανισμοί του κράτους, κα εις βάρος των ατομικών δικαιωμάτων των πολιτών και των αρχών του κράτους δικαίου, με ενίσχυση και εκχώρησή τους σε ιδιωτικές επιχειρήσεις ασφάλειας, στοχεύουν αφενός στο να ετοιμάσουν κατασταλτικά πειθαρχημένους πολίτες, αφετέρου στην αποδιοργάνωση της εργατικής τάξης, συνεπέστατα πάντα με την πολιτική ιδεολογία του νεοφιλελευθερισμού, που αποδέχεται την κινητικότητα και απελευθέρωση του κεφαλαίου.

Επομένως, η περιγραφή από τον Γράβαρη¹¹⁴, του αντικειμένου του φιλελεύθερου κράτους, σύμφωνα με τα ανωτέρω, περί ενός κράτους φιλελεύθερου - καπιταλιστικού με συγκεκριμένα ταξικά χαρακτηριστικά, συνδέεται με το μεταπολεμικό παρεμβατικό κράτος και την ήττα των οργανωμένων συμφερόντων της εργατικής τάξης, κατοχυρωμένων θεσμικά.

Αλλά, αν το ίδιο το νεοφιλελεύθερο κράτος θέλει, λοιπόν, να ξεχάσει το παρελθόν του, και γι' αυτό το αποσιωπά ως πολιτική ιδεολογία, εμείς πάντα επανερχόμενοι και με τα λόγια του Πουλαντζά, επιμένουμε:

«Αν λοιπόν γίνει μια μαζική κινητοποίηση υπάρχει κάποια ελπίδα. Αλλά τότε θα δημιουργηθεί μια πολύ σαφής κατάσταση. Όλοι, εμείς και η αριστερά θα

---

¹¹³ Διονύσης Γράβαρης, «Ο όρος “governance” ή Το φευγαλέο αντικείμενο του νεοφιλελεύθερου κράτους» στο: Μ. Αγγελίδης-Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.) *Πρακτικά Συνεδρίου, Κοινωνική και Πολιτική Εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στη Δημοκρατία τον 21^ο αιώνα.*, Αθήνα, Τομέας Εκδόσεων του Ιδρύματος της Βουλής, 2018 . Εδώ και διευκρινίζει τον όρο “governance” ως τη μορφή που προσλαμβάνει η σχέση μεταξύ πολιτικής και οικονομίας την εποχή του νεοφιλελευθερισμού.

¹¹⁴ Δ. Γράβαρης, 2018, *ό. π.*, σελ. 349-368

ασκούμε την εξουσία. Δεν λέω εμείς αντιμέτωποι με την αριστερά, γιατί θα υπάρχουν δυο στρατόπεδα και μεις είτε το θέλουμε είτε όχι θα είμαστε μέσα στο χώρο της αριστεράς.

Τι να κάνουμε λοιπόν; Πώς να οδηγήσουμε την αριστερά στην ουσιαστική εφαρμογή του εκδημοκρατισμού του Κράτους, στο συνδυασμό της θεσμικής της εξουσίας με τις νέες μορφές άμεσης δημοκρατίας; Εδώ είναι το πρόβλημα. Και φυσικά δε λύνεται με ομιχλώδεις όρους όπως οι «πραγματικές συνεργατικές δουλειές», με όλες τις αρετές που απέδιδαν κάποτε στο «Κόμμα».

Και κλείνοντας, επειδή μας έχει απασχολήσει όλο το φάσμα της Αριστεράς, και του ρόλου της σε ένα κοινό πολιτικό πρόγραμμα και πρακτική, κι εδώ τα λόγια του Πουλαντζά:

«Η άκρα αριστερά μπορεί έτσι να λειτουργήσει όχι σαν πόλος έλξης προς κάπου αλλού αλλά σαν κεντρί, σαν μια προσπάθεια διάνοιξης προοπτικών, στην κατεύθυνση του κοινού προγράμματος. Έπειτα, μια και η άκρα αριστερά δεν περιορίζεται στην οργανωτική της άποψη, που είναι τελικά η λιγότερο σημαντική θα μπορούσε να αναλάβει μια σειρά από νέα προβλήματα που η ενωμένη και θεσμική αριστερά δεν μπορεί να επιλύσει».¹¹⁵

Και εν είδει κριτικής, από τον ίδιο, κι από εμάς θα προσθέταμε, μιλώντας όχι «προφητικά», όπως ο Πουλαντζάς, αλλά με την εμπειρία της κυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ, 2015:

«Τέλος η άκρα αριστερά είναι απόλυτα αναγκαία για έναν τελευταίο λόγο: σαν μια δραστική υπενθύμιση, κάθε στιγμή της αναγκαιότητας της άμεσης δημοκρατίας στη βάση, με δυο λόγια σαν φόβητρο των ενδεχόμενων απολυταρχικών πειρασμών της κυβερνητικής αριστεράς. Πρόκειται, όπως καταλαβαίνεις, περισσότερο για ένα ρόλο κριτικής παρά κυριαρχίας».

Η μετάβαση στην δημοκρατία είναι μία δύσκολη υπόθεση, κοινωνική, πολιτική, ιδεολογική και πολιτισμική. Φορείς της μετάβασης είναι τα πολιτικά κόμματα, γι' αυτό οι πολιτικές ελίτ επιλέγουν αυτά ως νέα (ΝΔ, νέες Δυνάμεις, ΠΑΣΟΚ). Αυτοί είχαν μόνοι τη νομιμοποίηση να οδηγήσουν τη χώρα μετεμφυλιακά στη μετάβαση αυτή (αναίμακτη αλλά και με αρνητικές παρενέργειες- σφραγίδα ποιότητας). Έτσι, τα

¹¹⁵ Ν. Πουλαντζάς, ό. π, «Το κράτος και η μετάβαση στο σοσιαλισμό», Συζήτηση του Νίκου Πουλαντζά με τον Henri Weber, *Θέσεις Τεύχος 27, περίοδος: Απρίλιος - Ιούνιος 1989*

κόμματα έπαιξαν ρόλο αποικιοποιητή, άρα ο συνδικαλισμός ελέγχθηκε, και από την Αριστερά, και βεβαίως από τα άλλα κόμματα που οδήγησαν το συνδικαλιστικό κίνημα σε περιθωριοποίηση και οι βασικές του δυνάμεις εκφυλίστηκαν: α) το πρόταγμα του εκδημοκρατισμού κατέληξε σε κομματικό έλεγχο β) το κάλεσμα στην αλλαγή, σε νέες ελίτ, το κάλεσμα του εκσυγχρονισμού ταύτησε το λαϊκό με το λαϊκίστικο γ) το κάλεσμα για την μεταρρύθμιση συνέτεινε στην αποικιοποίηση του κράτους από τα κόμματα (ένας κύκλος γίνεται: κράτος κόμματα- ένα σύστημα που επανέρχεται και είναι ο δικομματισμός). Ήταν ένα σύστημα διακυβέρνησης που είχε γυρίσει την πλάτη του στην κοινωνία και ανταγωνίζονται για την επιτυχή λύση κρατικές- κομματικές στρατηγικές. Ο στόχος ήταν στην κυβέρνηση με κάθε κόστος και η απάντηση ήταν μία τρίτη στρατηγική, αυτή της Αριστεράς, η άλλη που στράφηκε στην κοινωνία και στρέφεται συνεχώς και κτίζει εμπιστοσύνη, με τα forum... .

Σήμερα, η δημοκρατία, τα δικαιώματα είναι σε κρίση και η κρίση αυτή είναι ότι: Η ατομικότητα είναι η κοινωνική δύναμη. Η απάντηση στην κρίση είναι ότι η δημοκρατία μπορεί να μας οδηγήσει σε πιο δίκαιη κοινωνική οργάνωση. Το σύνθημα του Πουλαντζά «σοσιαλισμός με δημοκρατία και ελευθερία» είναι περισσότερο επίκαιρο από ποτέ. Ο συλλογικός φορέας στο κάλεσμα απαντά: Η δημοκρατία ή θα είναι σοσιαλιστική ή δεν θα υπάρξει.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η απόφαση ότι με τη Μεταπολίτευση δεν τελείωσε τίποτα αλλά συνεχίζεται μέχρι σήμερα, έχει ληφθεί για την Αριστερά. Γιατί η Μεταπολίτευση είναι μια κορυφαία ιστορική τομή στην πολιτική ιστορία του τόπου μας . Υπάρχει ένα πριν και ένα μετά.

Στο ερώτημα, τι δεν έλυσε η Μεταπολίτευση, οι απαντήσεις, αν και, όχι με επιπόλαιη, αλλά σίγουρα με σύντομη προσέγγιση, έχουν δοθεί παραπάνω. Τώρα, στη σύνοψη μας υπενθυμίζουμε: Το πρόβλημα ενός κράτους που θα μπορούσε να λειτουργεί έξω

από την πολιτική κηδεμονία του εκάστοτε κόμματος εξουσίας, με διαφάνεια, σταθερούς θεσμούς και κοινά αποδεκτούς κανόνες λειτουργίας. Το κράτος αντιμετωπίστηκε ως λάφυρο για όποιον κατείχε την κυβέρνηση και αυτή υπήρξε μια χρόνια και τεράστια στρέβλωση, για την αντιμετώπιση της οποίας, ουδέποτε υπήρξε πραγματική πολιτική βούληση. Στα μέσα της δεκαετίας του '90, υπήρξε μια ποιοτική αλλαγή σε αυτό, καθώς ένα κομμάτι της εξουσίας πέρασε από τα χέρια των κομματικών μηχανισμών στα χέρια των ισχυρών οικονομικών συμφερόντων.

Τότε ήταν που άρχισαν να διατυπώνονται οι πρώτες γκρίνιες ότι η μεταπολίτευση έχει παρατραβήξει και ότι οι παραδοσιακές διαχωριστικές γραμμές είχαν αρχίσει να ξεθωριάζουν. Η οικονομική ανάπτυξη της περιόδου εκείνης συνοδεύτηκε από μια χαμένη ιστορική ευκαιρία. Αντί η χώρα να εδραιώσει ένα στέρεο παραγωγικό μοντέλο, που θα εξασφάλιζε εκτός από την οικονομική και την κοινωνική πρόοδο, η χώρα έγινε έρμαιο των επιδιώξεων μιας πανίσχυρης ελίτ - ελάχιστα παραγωγικής μάλιστα. Τα επιχειρηματικά κέρδη εκτοξεύτηκαν, αλλά η αδιαφάνεια και η διαπλοκή έγιναν κανόνας, η φοροδιαφυγή και η φοροαποφυγή επίσης, ενώ, την ίδια στιγμή, το πελατειακό κράτος συνέχιζε να λειτουργεί κανονικά, απορροφώντας τεράστιους πόρους για να τους διοχετεύσει σε σκάνδαλα και ρουσφέτια και ενταφιάζοντας έτσι οριστικά κάθε προοπτική παραγωγικής ανάπτυξης. Έτσι φτάσαμε στα τεράστια ελλείμματα και τη χρεωκοπία.

Η κρίση στην περίοδο των Μνημονίων, ήταν και είναι, εκτός από μια ασύλληπτη κοινωνική καταστροφή, μια συνοδός τεράστια οπισθοδρόμηση σε θέματα θεσμών, δημοκρατίας και ιδεολογίας. Το παλιό πολιτικό σύστημα υπέστη μια πρωτοφανή ήττα, φυσικό αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο οδήγησε τη χώρα στη χρεοκοπία και την παρέδωσε στους δανειστές, προσπαθώντας παράλληλα να διαιωνίσει την κυριαρχία του.

Ο «ανένδοτος» στον οποίο επιδόθηκε, στη συνέχεια, εναντίον των κυβερνήσεων της Αριστεράς, ένας τοξικός πολιτικός αγώνας, στον οποίο επιστρατεύτηκε κάθε θεμιτό και αθέμιτο μέσον, είχε αποτέλεσμα να δηλητηριαστεί κάθε πλευρά και κάθε λεπτομέρεια της δημόσιας πολιτικής ζωής, να γυρίσει ο κοινοβουλευτισμός πολλές δεκαετίες πίσω και να εκλείψει κάθε λογική συναίνεση ή έστω παραγωγική αντιπαράθεση, ακόμα και σε στοιχειώδη θέματα εκσυγχρονισμού του κράτους και της διοίκησης.

Η Αριστερά ως μάντλας δημοκρατικών αγώνων, οφείλει να μελετά τη Μεταπολίτευση και να αντλεί τα απαραίτητα συμπεράσματα κοιτάζοντας προς το αύριο του τόπου. Η εμπειρία του πολιτικού κύκλου που άνοιξε το 1974 δείχνει ότι οι αγώνες για δημοκρατία, για προοδευτικό εκσυγχρονισμό, για εκδημοκρατισμό των θεσμών είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένοι με τους αγώνες για κοινωνική δικαιοσύνη, δουλειά και αξιοπρέπεια. Οι δυνάμεις του παλαιοκομματισμού και οι δυνάμεις του κέρδους απέτυχαν περισσότερες από μία φορές να κινήσουν την κοινωνία και τη χώρα προς τα εμπρός - αρκέστηκαν σταθερά στο να την λεηλατούν, ωθώντας ένα μεγάλο κομμάτι της κοινωνίας στο περιθώριο, την απόγνωση και την ανασφάλεια.

Η πρόοδος λοιπόν, όπως και η εμπέδωση και εμβάθυνση της δημοκρατίας, είναι υπόθεση των προοδευτικών πολιτικών δυνάμεων, όπως ακριβώς και η υπεράσπιση της κοινωνικής δικαιοσύνης, των ανθρώπινων αξιών, των κοινωνικών αγαθών και του περιβάλλοντος. Και η Αριστερά είναι πια ο κύριος κορμός του προοδευτικού πόλου. Και διαφορετική. Και, ενστερνιζόμενοι την άποψη του Παζολίνι:

«Η διαφορετικότητα κάποιου – ή καλύτερα η υπαιτιότητα τού να είναι ‘διαφορετικός’- παραμένει ταυτόσημη ενώπιον και όποιου αποφάσισε να τον ανεχτεί και όποιου αποφάσισε να τον καταδικάσει. Καμία πλειοψηφία δε θα μπορέσει ποτέ να καταργήσει από τη συνείδησή της την αίσθηση της ‘διαφορετικότητας’ των μειοψηφιών. Θα την έχει πάντα, αιώνια, μοιραία παρούσα». Pier Paolo Pasolini, 1975

Έτσι, πολύ περισσότερο σήμερα, για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των καιρών, οφείλει να είναι διαβασμένη και ορθολογική, έντιμη και ανιδιοτελής, μαχητική και αποτελεσματική. Και φυσικά, επιτέλους, πολύ πιο απαιτητική από τον ίδιο της τον εαυτό. Έτσι χτίζεται η ηγεμονία και αποκαθίστανται οι ισχυροί δεσμοί με την κοινωνία.

Και αυτό είναι μια από τις σημαντικότερες παρακαταθήκες της Μεταπολίτευσης – η παρέμβαση και ο επηρεασμός της ιστορικής εξέλιξης.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αλεξανδρόπουλος, Σ., «Αναζητώντας στρατηγική ή ταυτότητα. Ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινήματων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ., 86, 1995 σελ. 83-113
- Αλεξάτος, Γ.Ν., *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, εκδ. Ρωγμή, 1997
- Αθανασάκη, Ε., *Ομάδες Συμφερόντων : Πολιτική και συνέπειες στην ανάπτυξη μιας χώρας*, Διπλωματική, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά , Ιούλιος, 2019
- Αθανασιάδης, Χάρης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων «Τρεις πτυχές του ελληνικού εργατικού κινήματος», 2008 Πανεπιστημιακές σημειώσεις, <http://pep.uoi.gr/prosopiko/CVs/athanasiades/docs/ptyxes.pdf>
- Αποστολίδης, Α. «Εργατική Εκπαίδευση Θεσμικές και Δομικές Αλλαγές», *Εργατικό Κέντρο Πειραιά, Κύκλος Μαθημάτων Συνδικαλιστικής Εκπαίδευσης, ΚΕΜΕΤΕ, ΓΣΕΕ, Πειραιάς 1984, σελ.179-185*), όπου αναφέρεται: Α. Γκράμσι, Τα εργοστασιακά συμβούλια και το κράτος της εργατικής τάξης.
- Αρανίτου Βάλια «Εργοδοτικές οργανώσεις και συνδικάτα στην Ελλάδα της κρίσης: προς μια “καρτέλ” διευθέτηση (;)» Μ. Αγγελίδης-Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.) *Πρακτικά Συνεδρίου, Κοινωνική και Πολιτική Εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στη Δημοκρατία τον 21^ο αιώνα.*, Αθήνα, Τομέας Εκδόσεων του Ιδρύματος της Βουλής, 2018
- Αρανίτου Β. – Ε. Παπαβλασόπουλος - Μ. Σπουρδαλάκης (2011) «Από την πολυεπίπεδη διακυβέρνηση... στο Μνημόνιο: Το «χρονικό» μιας προαναγγελθείσας κρίσης» στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τευχ. 134-135, ειδικό τεύχος η Ελλάδα σε κρίση, Α' – Β' 2011.
- Βαμεδάκης Στέφανος, «*Νέοι θεσμοί εργατικής συμμετοχής: Η Κοινωνικοποίηση των δημοσίων επιχειρήσεων στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980*» Εισήγηση στο 3ο Διεθνές Συνέδριο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας «Ιστορία της εργασίας: παραγωγή, αγορές, σχέσεις, πολιτικές (τέλος Μεσαίωνα-αρχές 21ου αι.)», που διοργάνωσαν η Ελληνική Εταιρεία

Οικονομικής Ιστορίας και το Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στα Ιωάννινα στις 24-27 Μαΐου 2017. Αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα www.hdoisto.gr τον Μάιο 2018.,Stefanosva, [https://hdoisto.gr > download > 10_vamiedakis](https://hdoisto.gr/download/10_vamiedakis)

- Βερναρδάκης, Χριστόφορος, «Πολιτικά κόμματα και «μεσαίος χώρος». Ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων». http://www.vernardakis.gr/uplmed/11_partis%20politiques%20et%20espace%20intermediaire.pdf
- Βερναρδάκης, Χρ. και Μαύρης Γ., «Οι ταξικοί αγώνες στη μεταπολίτευση, Μέρος πρώτο: Η μεταπολιτευτική τομή ως διαδικασία ταξικής πάλης (Από το πείραμα Μαρκεζίνη στις εκλογές 74)» *Θέσεις*, τεύχ. 14, περίοδος: Ιανουάριος - Μάρτιος 1986
- Βερναρδάκης Χ., Μαυρέας Κ., Πατρώνη Β, «Συνδικάτα και σχέσεις εκπροσώπησης στην Ελλάδα 1990-2004» στο: *Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα (1974-2004)* [Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα], Αθήνα 2007, σελ.37-53
- Βούλγαρης Γιάννης, *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, 2013
- Gialis Stelios & Herod Andrew «Φράουλες και ατσάλι: αγώνες εργατών στην Ελλάδα κατά των άτυπων και ευέλικτων μορφών απασχόλησης κατά την περίοδο της κρίσης» Κεφ. 6 στο: *Γεωγραφία της Εργασίας: Εργατική δράση, Ευέλικτη απασχόληση και Χωρικές ανισότητες, December 2015, Edition: 1^η*, Publisher: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα (ΣΕΑΒ), Δράση 'Κάλλιπος'
- Γράβαρης, Διονύσης «Ο όρος “governance” ή Το φευγαλέο αντικείμενο του νεοφιλελεύθερου κράτους» στο: Μ. Αγγελίδης-Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.) *Πρακτικά Συνεδρίου, Κοινωνική και Πολιτική Εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στη Δημοκρατία τον 21^ο αιώνα.*, Αθήνα, Τομέας Εκδόσεων του Ιδρύματος της Βουλής, 2018
- Δεμερτζής Νίκος, «Ο ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα» *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τεύχ. 28, 2011, σελ. 81-109 <http://epublishing.ekt.gr> | e-Publisher: EKT | Downloaded at 02/03/2021 20:30:11 <https://doi.org/10.12681/sas.821>
- Ζαφειρόπουλος, Κ., & Μαραντζίδης, Ν. «Για το κομματικό σύστημα στη Μεταπολίτευση: Κριτικό σημείωμα». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 18, 2017, σελ. 130-138. doi:<https://doi.org/10.12681/hpsa.15052>

- Καραγιάννης Γιάννης, «Κόμματα εξουσίας» και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα» *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τομ. 29, 2007 <https://doi.org/10.12681/hpsa.14648>
- Από Ραδιοφωνική συζήτηση: Καρπόζηλος Κωστής και ο Στέφανος Βαμιεδάκης, συζητούν: «*Μεταπολίτευση: Εργάτες και εργάτριες στο προσκήνιο.*» Κυριακή 10 Δεκεμβρίου 13.00 - 14.00 , Στο Κόκκινο 105,5
- Καρυώτη, Όλγα, *Συνδικαλιστικό κίνημα: αντινομίες, προκλήσεις, προοπτικές στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Πτυχιακή εργασία, ΕΚΠΑ, ΠΜΣ: Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία, 2010 <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/1333409/theFile>
- Κατσορίδας, Δημήτριος Α. *Η Σύνθεση της Εργατικής Τάξης στην Ελλάδα και το Ζήτημα της Συνδικαλιστικής Εκπροσώπησης, Διατριβή διδακτορικού*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Χίος, 2020
- Καψάλης, Απόστολος, *Τα ελληνικά συνδικάτα στο περιβάλλον της οικονομικής ύφεσης και κρίσης*, Μάιος 2016. Επικαιροποιημένη εκδοχή μελέτης (2012) για λογαριασμό του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ, η οποία παρουσιάστηκε στο πλαίσιο του Συνεδρίου, «*Οι Διεθνείς Ημέρες Κοινωνιολογίας της Εργασίας*» (*JIST 11-13/5/2016* στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. https://rosalux.gr/sites/default/files/kapsalis_greekfinal_0.pdf
- Κουζής, Γιάννης, «Τα βασικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος» στο : «*Εργασία και πολιτική: Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα, 1974-2004: 10^ο επιστημονικό συνέδριο*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 18-21 Μαΐου 2005, σελ.323-342, στη Θεματική ενότητα: Εργασιακές Σχέσεις και Συνδικαλιστικό Κίνημα (Σάκη Καραγιωργα)
- Κουζής Γιάννης, Η εργασία στο απόσπασμα κατά την περίοδο της κρίσης και των μνημονίων, *Κοινωνική Πολιτική*, τεύχ. 3, 2015. σελ. 7-18
- Ιωαννίδης Στέφανος *Το Κίνημα των Εργοστασιακών Επιτροπών, 1974 – 1981*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα, 2019
- Κωνσταντινίδης Γιάννης, «Μεταβολές στο περιεχόμενο των προεκλογικών προγραμμάτων των ελληνικών κομμάτων: η αξία της προσαρμοστικότητας» *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* Τομ. 24, 2004. <http://epublishing.ekt.gr> | e-Publisher: EKT | Downloaded at 22/03/2021 17:36:25 | <https://doi.org/10.12681/hpsa.14722> (σελ. 105- 139)
- Λεκάκης, Πέτρος, « *Η συμβολή του Ευρωπαϊκού Συνδικαλιστικού Κινήματος στη διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής Πολιτικής απασχόλησης και πολιτικών*

Κοινωνικής Αλληλεγγύης» Διπλωματική, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2013

- Manitakis Antonis, «Η κατάρρευση του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος, με επίκεντρο τη κρίση αξιοπιστίας της πολιτικής, την εποχή της αλληλοεξαρτώμενης, παγκόσμια, και επιμερισμένης, ευρωπαϊκά, κυριαρχίας». Neapolis University [http://hephaestus.nup.ac.cy/School of Law and Social Sciences Articles](http://hephaestus.nup.ac.cy/School%20of%20Law%20and%20Social%20Sciences/Articles%20of%20Manitakis%20Antonios/) του <http://hdl.handle.net/11728/7367>
- Μαραντζίδης Ν. «Πολιτικό κόμμα και κοινωνικά κινήματα: Η σχέση ανάμεσα στα κομμουνιστικά κόμματα της Μεσογειακής Ευρώπης και τα κοινωνικά κινήματα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, εκδ. Θεμέλιο, τ. 8, Νοέμβριος 1998
- Marshall T.H - Bottomore T., *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Μτφ. Όλγα Στασινοπούλου, Αθήνα, Gutenberg, 2001
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. *Ομάδες πίεσης και Δημοκρατία*, 7^η έκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2018
- Μηλιός Γιάννης., «Ποιος φοβάται την εργασία; Θρύλοι για το «τέλος της εργασίας» στην «εποχή της αυτοματοποίησης» *Θέσεις*, τεύχ. 57, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1996
- Μουζέλης Νίκος –Παγουλάτος Γιώργος, «Κοινωνία Πολιτών και Ιδιότητα του Πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ.22, Δεκέμβριος, 2003, σελ. 1-25, <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hpsa/article/viewFile/14743/13279>
- Μουζέλης, Ν- Λίποβατς Θ - Σπουρδαλάκης Μ. «Ο Λαϊκισμός» Εισαγωγή Κ Σημίτη, 1989, <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PSPA343/%CE%9C%CE%9F%CE%A5%CE%96%CE%95%CE%9B%CE%97%CE%A3%20%CE%A3%CE%A0%CE%9F%CE%A5%CE%A1%CE%94%CE%91%CE%9B%CE%91%CE%9A%CE%97%CE%A3%20%28%CE%9F%CE%A0%CE%95%CE%9A%29%20%CE%9B%CE%B1%CE%B9%CE%BA%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%82.pdf>
- Μπιθουμήτρης Γιώργος και Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος, «Μετασχηματισμοί του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος από τη μεταπολίτευση μέχρι την κρίση: συνέχειες και ρήξεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 44, No. 1, 2018, σελ. 99-122 <http://dx.doi.org/10.12681/hpsa.15923>
- Paloukis Kostas «*Η οργάνωση Αρχείων του Μαρξισμού (1919-1934), κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές*

στα εργατικά στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας» Ανακτήθηκε από: Academia.edu https://www.academia.edu/34839984/_%CE%97_%CE%BF%CF%81%CE%B3%CE%AC%CE%BD%CF%89%CF%83%CE%B7_%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CE%BD_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%9C%CE%B1%CF%81%

- Παπαβλασόπουλος Ευθύμης - Σπουρδαλάκης Μιχάλης, «Οι πολιτικές δυνάμεις και το κομματικό σύστημα» στο :Αντ. Μωϋσίδης και Σ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία, Αθήνα, Τόπος, 2010.*
- Παπαβλασόπουλος, Ευθύμης, *Οι μεταμορφώσεις της Ελληνικής (Κέντρο)Δεξιάς στην «Εποχή των ραγδαίων αλλαγών»* στο Μ. Αγγελίδης-Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.) Πρακτικά Συνεδρίου, Κοινωνική και Πολιτική Εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στη Δημοκρατία τον 21^ο αιώνα., Αθήνα, Τομέας Εκδόσεων του Ιδρύματος της Βουλής, 2018
- Παπαβλασόπουλος Ε., Σπουρδαλάκης Μ., *Κόμματα, ομάδες συμφερόντων και οι μετασχηματισμοί στο σύστημα εκπροσώπησης. Πέρα από τις θεωρίες της κρίσης*, στο Κοντιάδης (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού συστήματος; Σύγχρονες προκλήσεις και μεταρρυθμιστικές προοπτικές*, Αθήνα, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Παπαζήσης, 2008
- Παρασκευάς, Ιορδάνης, «Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα Μία Ιστορική Αναδρομή της ΓΣΕΕ» Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης
- Παύλου Σάββας, «Ένας λίβελλος εναντίον του Μ. Αναγνωστάκη Ο ποιητής Μανούσος Φάσσης» *Καπα*, Περιοδικό πολιτικής και κοινωνικής παρέμβασης της Αριστεράς, 16/18 Σεπτεμβρίου, 1987
- Πουλαντζάς Νίκος, «Το κράτος και η μετάβαση στο σοσιαλισμό», Συζήτηση του Νίκου Πουλαντζά με τον Henri Weber, *Θέσεις* Τεύχος 27, περίοδος: Απρίλιος - Ιούνιος 1989
- Ρεπούση, Μαρία, «Το δεύτερο φύλο στην Αριστερά. Ντοκουμέντα και μνήμες από τη φεμινιστική παρέμβαση στην οργάνωση του Ρήγα Φεραίου 1974-1978», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, εκδ. Θεμέλιο, τεύχ. 8, Νοέμβριος 1998, σελ.121-153
- Ρήγος Άλκης, «Η επικαιρότητα του Γκράμσι και η έννοια της κοινωνίας των πολιτών», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ 31, Μάιος, 2008, σελ. 150-159
- Σακελλαρόπουλος Σπύρος - Σωτήρης Παναγιώτης, *Μεταλλαγές του κομματικού φαινομένου και θωράκιση του πολιτικού επιπέδου απέναντι στα*

λαϊκά συμφέροντα» στο συλλογικό: *Η κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980- 2001)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 97-113, Αθήνα 2004 (08/10/2004)

- Σερντεδάκις Νίκος και Κουφίδη Μυρσίνη, «Συγκρουσιακός και εκλογικός κύκλος στην Ελλάδα της κρίσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ.44, No.1, σελ.7-30, 2018 <http://dx.doi.org/10.12681/hpsa.15919>
- Σερντεδάκις, Νίκος *Θεωρίες κοινωνικών κινήματων «Η μετάφραση των "αντιλήψεων" σε δράση»*, <https://student.cc.uoc.gr>
- Σεφεριάδης, Σεραφείμ. «Διεκδικητικό Κίνημα και Πολιτική: Ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967)» *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ.12, 2017 σελ.5-34, doi:<https://doi.org/10.12681/hpsa.15125>
- Σεφεριάδης Σεραφείμ «Διεθνισμοί: Εννοιολογήσεις για το σύγχρονο Συνδικαλισμό», στο: *Εργασία Και Πολιτική, Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα (1974-2004)* Αθήνα, 2007 10ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 18 - 21 Μαΐου, 2005, σελ. 446-462
- Σεφεριάδης, Σ. Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 27(1), 2017, σελ. 7-42. doi:<https://doi.org/10.12681/hpsa.14671>
- Σπουρδαλάκης, Μ. Το κομματικό φαινόμενο: Εξέλιξη και συγκυρία, σε Δ. Θ. Τσάτσος – Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης, 2003, σελ. 39-63
- Σπουρδαλάκης, Μ, - Παπαβλασόπουλος Ε., Κόμματα, ομάδες συμφερόντων και οι μετασχηματισμοί στο σύστημα εκπροσώπησης. Πέρα από τις θεωρίες της κρίσης, στο Ξ. Ι. Κοντιάδης – Χ. Θ. Ανθόπουλος (επιμ.), *Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος*; Αθήνα, 2008, Παπαζήσης, σελ. 291-315.
- Στρατούλης, Δημήτρης, *Οι εργασιακές σχέσεις στη δίνη του νεοφιλελεύθερου τυφώνα*, εκδ. ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2005
- Ταρπάγκος, Ανέστης, αυγή 1984, Αποφάσεις Κ.Ε ΚΚΕεσ,
- Ταρπάγκος, Ανέστης, «Το Αριστερό Αντικαπιταλιστικό Κίνημα απέναντι στη Μεταρρυθμιστική Συμπαράταξη», *Θέσεις*, Τεύχος 27, περίοδος: Απρίλιος - Ιούνιος 1989
- Ταρπάγκος, Ανέστης «Το εργατικό κίνημα αντιμέτωπο με τη λευκή Βίβλο (η συμβατότητα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, της καπιταλιστικής οικονομίας και της πλήρους απασχόλησης της εργατικής τάξης)», *Θέσεις*, τεύχ.52, 1995

- Τσακίρης, Αθανάσιος., *Ο συνδικαλισμός των εργαζομένων στις τράπεζες στην Ελλάδα (1974-1993)* Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2006
- Τσακίρης Αθανάσιος, *Η επικαιρότητα της σκέψης του Α. Γκράμσι για τα εργατικά συνδικάτα σε συνθήκες «νεοφιλελεύθερης Ηγεμονίας» και «παγκοσμιοποίησης»*, Επιστημονικό Συνέδριο: «Ο Αντόνιο Γκράμσι στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και τη θεωρία», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 30 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2007
- Τσακίρης, Αθανάσιος, «Βιβλιογραφικός οδηγός για τη μελέτη των νέων κοινωνικών κινημάτων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ .8(1), σελ. 181-189. [doi:https://doi.org/10.12681/hpsa.15244](https://doi.org/10.12681/hpsa.15244)
- Φακιολάς, Ροσέτος, *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα Οικονομική ανάλυση των βασικών δραστηριοτήτων- Οργανωτικά προβλήματα- Θέματα συνδικαλιστικής πολιτικής*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1978
- Χαραλάμπους, Γιώργος, Τα ριζοσπαστικά αριστερά κόμματα και οι Ευρωεκλογές του 2019: Σχεσιακές επισημάνσεις επί της συγκυρίας Διαθέσιμο στο <http://www.avgi.gr/article/10811/10033703/ta-rizospastika-aristera-kommata-kai-oi-euroekloges-tou-2019-schesiakes-episemansis-epi-tes-synkyrias> Δημοσίευση: 08 Ιουλίου 2019 19:55